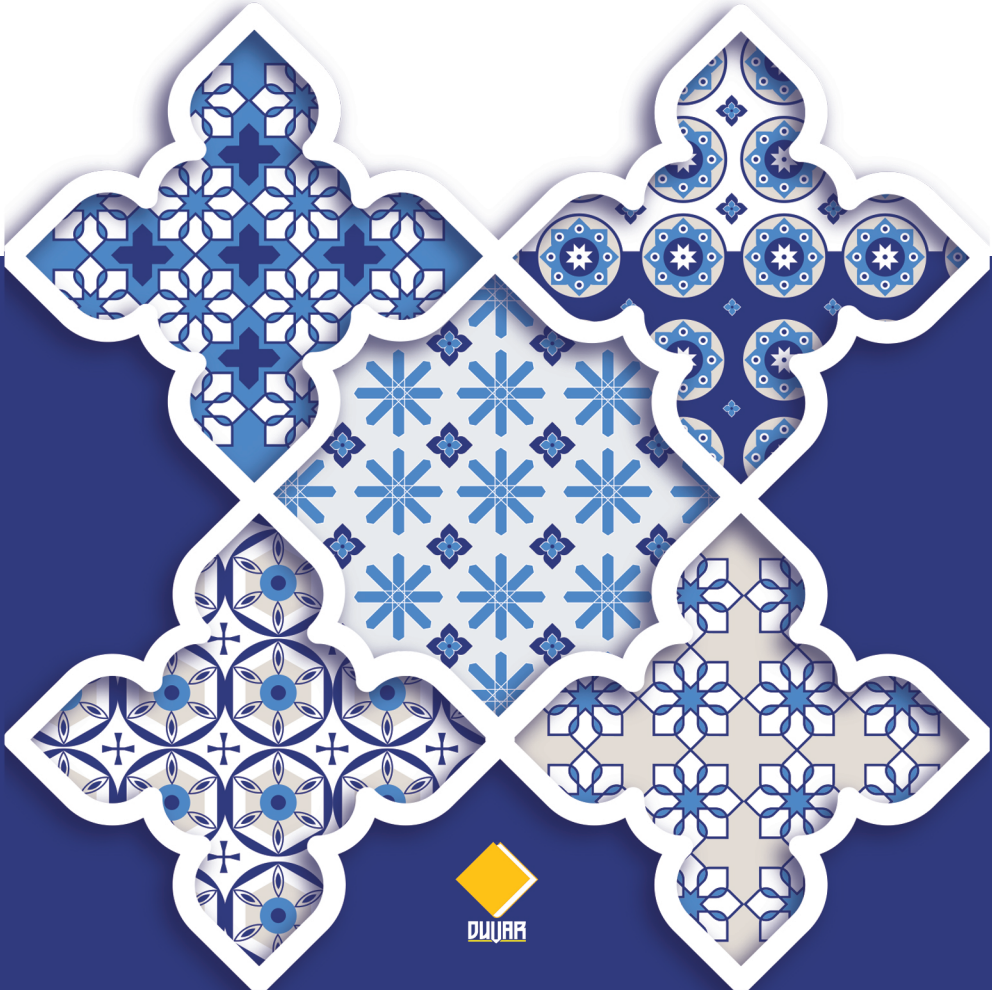

İLÂHİYAT ALANINDA AKADEMİK ARAŞTIRMA ve DERLEMELER

EDİTÖR
DOÇ. DR. NURULLAH AGİTOĞLU

**İLÂHÎYAT ALANINDA AKADEMİK
ARAŞTIRMA ve DERLEMELER**

**Editör
Doç. Dr. Nurullah AGİTOĞLU**

İlahiyat Alanında Akademik Araştırma ve Derlemeler
Editör: Doç. Dr. Nurullah AGİTOĞLU

Genel Yayın Yönetmeni: Berkan Balpetek
Kapak ve Sayfa Tasarımı: Duvar Design
Baskı: Mayıs 2021
Yayıncı Sertifika No: 49837
ISBN: 978-625-7680-66-0

© Duvar Yayınları
853 Sokak No:13 P.10 Kemeraltı-Konak/İzmir
Tel: 0 232 484 88 68

www.duvaryayinlari.com
duvarkitabevi@gmail.com

Baskı ve Cilt: Vadi Grafik Tasarım ve Reklamcılık Ltd. Şti.
İvedik Org. San. 1420. Cad. No: 58/1
Yenimahalle/ANKARA
Tel: 0 312 395 85 71
Sertifika No: 47479

İÇİNDEKİLER

- 1.Bölüm** 5
Muzafferüddin İbnü's-Sââtî'nin (Ö. 694/1295)
Usûlcülüğü Ve Sünnet İle İlgili Bazı Görüşleri Üzerine
Nurullah Agitoğlu
- 2. Bölüm** 23
Sorumluluk ve Dinî Sorumlulukta Akıl, İrade ve
Hürriyet Şartı
Sayın Dalkıran

~1.Bölüm~

MUZAFFERÜDDİN
İBNÜ'S-SÂÂTÎ'NİN (ö. 694/1295)
USÛLCÜLÜĞÜ ve SÛNNET İLE İLGİLİ
BAZI GÖRÜŞLERİ ÜZERİNE

Nurullah AGİTOĞLU¹

---

1. Doç. Dr., Şırnak Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı
nurullahagitoglu@gmail.com ORCID:<https://orcid.org/0000-0002-4507-5300>

1. Hayatı

Muzafferüddin İbnü's-Sââtî olarak bilinen Ebü'l-Abbas Muzafferüddin Ahmed b. Ali b. Tağlib el-Ba'lebekkî el-Bağdadî'nin (ö. 694/1295) aslen Ba'lebekli olduğu nakledilmektedir. Doğum tarihi ile ilgili kesin bir bilgi olmamakla beraber hicri 651 yılında Bağdat'a bağlı Dertenk'te dünyaya geldiği belirtilmektedir. Ba'lebek'te doğduğunu söyleyenler olmuşsa da bu bilginin yanlış olduğu bildirilmiştir. Babasının astronomiyle ilgilendiği ve saatçilik yaptığı, İbnü's-Sââtî künyesinin de bundan kaynaklandığı nakledilmektedir. Fâtıma ve Mecdüddin isminde iki çocuğunun olduğu ifade edilmiştir.¹

Muzafferüddin İbnü's-Sââtî Bağdat'ta öğrenim görmüştür.² Ders aldığı hocaları arasında Zâhirüddin Muhammed b. Ömer en-Nevcabazî, Ebü'l-Berekât en-Nesefî, İbnü's-Saykal el-Cezerî diye tanınan Ebü'n-Neda Mead b. Nasrullah el-Harrânî gibi isimler bulunmaktadır. Fakihliği ve usûlcülüğü ile öne çıkmışsa da kelim, Arap dili ve edebiyatı gibi alanlarda da kendini yetiştirmiştir.³

İbnü's Sââtî, siyasi olarak karmaşık bir dönemde yaşadı. Özellikle Moğol istilasının yol açtığı düzensizlik ve kargaşa, onun da hayatını etkilemiş ve eserlerine yansımıştır. Eğitimini babasından ve mahalle mekteplerinden almış olsa da asıl eğitimini Müstansırıyye Medresesinde almıştır. Bu medrese dört mezhebin hükümlerinin öğretildiği bir eğitim kurumudur. Burada dini ilimlerin yanı sıra aklî, tarihi ve coğrafi ilimleri de öğrenmiştir. Müstansırıyye ve Muvaffakıyye medreselerinde tedarisat ile görevlendirilmiştir. Orada özellikle Hanefî fıkım öğrendiği belirtilir.⁴

¹ Yâfî, Ebü Muhammed Afîfüddîn Abdullâh b. Es'ad b. Ali b. Süleymân, *Mir'âtü'l-cenân ve 'ibretü'l-yakzân fi ma'rifeti havâdişi'z-zamân*, Dârü'l- Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, ts., IV, 170; Ahmet Özel, "Muzafferüddin İbnü's Sââtî", *DİA*, XXI, s.190.

² Kâsım b. Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcîm*, thk. Muhammed Hayr Ramazan Yûsuf, Dârü'l-Kalem, Beyrut, 1992, s.95; Özel, "Muzafferüddin İbnü's Sââtî", XXI, s.190.

³ Yâfî, *Mir'âtü'l-cenân*, s.170; Özel, "Muzafferüddin İbnü's Sââtî", XXI, s.190-191.

⁴ Ma'rûf Nâcî, b. Abdirezzâk el-Ubeydî el-A'zamî el-Bağdadî, *Târihu Ulemai'l-Mustansırıyye*, Matbaatu'l-Âni, Bağdat, 1959, s. 267-269.

Muzafferüddin İbnü's-Sââtî, 22 Mart 1295 (hicri 694) tarihinde Bağdat'ta vefat etmiş ve Cüneyd-i Bağdadî'nin kabri yanında defnedilmiştir.⁵

2. Çalışmaları ve Eserleri

Kendi çağında Hanefî mezhebinin önemli âlimlerinden sayılan Muzafferüddin İbnü's-Sââtî, fıkıh ve fıkıh usûlüne dair çalışmaları, keskin zekâsı, fesâhatı ve güzel yazısıyla meşhur olmuştur. Döneminde yaşayan ulema tarafından takdir ve övgü ile anılmıştır.⁶

İbnü's-Sââtî'nin özellikle usûlcülüğü dikkat çekmektedir. Zaten İslamî ilimler içinde usûl-i fikhın çok önemli bir yer tuttuğu ve diğer ilim dallarıyla doğrudan veya dolaylı olarak irtibat halinde olduğu izâhtan varestedir. Bu alanda oldukça zengin bir literatür meydana gelmiştir. Fıkıh usûlü eserlerinin telifinde üç yöntem olduğu belirtilir. Bunlar fukahâ, mütেকellimîn⁷ ve memzûc (karma) metotlarıdır. Muzafferüddin İbnü's-Sââtî (ö. 694/1295) fukahâ metoduna göre telif edilmiş önemli bir eser olan Pezdevî'nin (ö. 482/1089) el-*Usûl*'ü ile mütেকellimîn yönteminin ana kaynaklarından sayılan Âmidî'nin (ö. 631/1233) el-*İhkâm*'ını temel alarak *Nihâyetü'l-vüsûl ilâ 'ilmi'l-usûl*'ü telif etmiştir.⁸ Bu eser memzûc yöntemle yazılan ilk usûl eseri kabul edilir. Hatta bu özelliğini yansıtan *Bedî'u'n-nizâmi'l-câmi' beyne kitâbeyi'l-Bezdevî ve'l-İhkâm* adıyla anıldığı da bilinmektedir. Kimi kaynaklar bu eseri *el-Bedî'* adıyla kaydetmişse de başta müellif hattı nüsha olmak üzere bazı nüshalarda adı *Nihâyetü'l-vüsûl ilâ ilmi'l-usûl* şeklinde yer almaktadır. Ayrıca bu eseri için, müellifin eşsiz anlamında bedî' nitelemesinde bulunması *el-Bedî'* adının da yaygınlaşmasına neden olmuştur. Öte yandan *Bedî'u'n-*

⁵ Özel, "Muzafferüddin İbnü's Sââtî", XXI, s.190.

⁶ Leknevî, Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhay, *el-Fevâidu'l-Behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, Matbaatü's-Sâadet, Mısır, 1906, s. 26-27.

⁷ Sem'ânî, Ebü'l-Muzaffer Mansur b. Muhammed, *Kavâtü'u'l-edille fi'l-usûl*, thk. Muhammed Hasan eş-Şâfiî, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1997, I, 18-19.

⁸ Bkz. İbnü's-Sââtî, Muzafferüddin Ahmed b. Ali, *Nihâyetü'l-vüsûl ilâ 'ilmi'l-usûl*, Nşr. Sa'd b. Ğarîr Mehdî es-Sülemî, Câmîatü Ümmü'l-Kurâ, Mekke, 1985, I, 1 vd.

nizâmi'l-câmi' beyne kitâbeyi'l-Bezdevi ve'l-İhkâm adının da bu eser için kullanılması adeta kitabın özelliğine vurgu amacını taşıyan bir yakıştırma gibidir.⁹

Muzafferüddîn İbnü's-Sââtî'nin önemli bir diğer eseri *Mecmau'l-bahreyn ve mülteka'n-neyyireyn* isimli çalışmasıdır. Kudûrî'nin *el-Muhtasar*'ı ile Neseî'nin *el-Manzûmâtu'n-Neseîyye*'sinin bir araya getirilmesi ile telif edilen bu eser Hanefî mezhebindeki dört temel kitaptan biri olarak kabul edilmektedir. Müellif, üzerinde çok sayıda ihtisar, nazım ve şerh çalışması yapılan eserinin mukaddimesinde, bu çalışmasının önemine vurgu yapmıştır.¹⁰

Muzafferüddîn İbnü's-Sââtî aynı zamanda yukarıdaki eserini *Şerhu Mecmai'l-bahreyn* adıyla şerh etmeyi de ihmal etmemiştir. Onun bu şerhi üzerine de haşiye çalışması yapılmıştır. Nitekim mukaddime de şerh hakkında gereken bilgiyi kendisi bizatîhi vermiştir.¹¹

Yine ona ait *ed-Durru'l-mendûd fi'r-redd alâ İbn Kemmûne feylesufi'l-Yehûd* ismiyle başka bir eserinden de bahsedilmektedir.¹²

3. Muzafferüddîn İbnü's Sââtî'nin Usûlcülüğü ve Takip Ettiği Metot

Muzafferüddîn İbnü's-Sââtî, fukahâ ve mütekelimin metotlarını birleştiren isimlerden biridir. Nitekim o, bu alanda fukahâ metoduna göre yazılmış olan Pezdevî'nin *el-Usûl*'ü ile Seyfeddîn el-Amidî'nin *el-İhkâm*'ını temel alarak ve bunlara ilavelerde bulunarak memzûc niteliği taşıyan ilk eser *Nihâyetü'l-vüsûl ilâ 'ilmi'l-usûl*'ü telif etmiştir.¹³ Bu sebeple

⁹ İbnü's-Sââtî, *Nihâyetü'l-vüsûl ilâ 'ilmi'l-usûl*, I, 1 vd.; Uğur, Seyit Mehmet, "Fıkıh Usûlü Yazımında Memzûc Metot Üzerine Bir İnceleme: İbnü's-sââtî'nin Nihâyetü'l-vüsûl'ü Örneği", *Bilimname* 2019 / 38 (Ekim 2019): 689-724, s. 691-694.

¹⁰ Kâtîb Çelebî, *Keşfü'z-Zünûn*, Beyrut, ts., I, 338/480.

¹¹ İsmail Durna, *İbnu's Sââtî ve Bedü'n-Nizâm Adlı Eserindeki Metodu*, CÜSBE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, s. 38-39.

¹² Kâtîb Çelebî, *Keşfü'z-Zünûn*, I, 338/480.

¹³ Özel, "Muzafferüddîn İbnü's Sââtî", XXI, s.190-191; Uğur, "Fıkıh Usûlü Yazımında Memzûc Metot Üzerine Bir İnceleme: İbnü's-Sââtî'nin Nihâyetü'l-Vüsûl'ü Örneği", s. 690.

İbnü's-Sââtî'nin usûl anlayışı, telif etmiş olduğu bu eserden tespit edilebilmektedir.

Aslında fukahâ ve mütakellimin metotları birbirinden tamamen uzak olan metotlardır. Nitekim Fıkıh usûlü müellifleri kelâmî meselelere değinmedikleri gibi mütakellimin metodunda da fıkıh ile ilgili konulardan uzak durulmaktadır. Usûl-i fıkıhta farklı yaklaşımları yansıtan üç önemli metot olduğu bilinmektedir. İbnü's-Sââtî bunlardan memzûc metodu kullanmıştır.¹⁴ Fukahâ, mütakellimin ve memzûc metotlarını kısaca hatırlatmakta fayda vardır.

Fukahâ metodu, daha çok Hanefî mezhebinin uyguladığı bir metot olarak bilinir. Bu yaklaşım usûl-i fikhî bir mezhebe bağlı ve fûrû ahkamıyla direkt irtibatlı bir şekilde ele alır. Fukahâ metodunda tümevarımdan yararlanılır. Bu metotta Cessâs'ın *el-Fusûl fi'l-usûl* adlı eseri temel kaynaklardan kabul edilir.¹⁵

Tümdengeline önem veren mütakellimin metodunda, usûl meseleleri kelâm disiplininin ilke ve yaklaşımları ile bağlantılı olarak ele alınır. Bâkılânî (ö. 403/1013) vb. bazı alimler fıkıh usûlündeki temel bazı yaklaşımların kelâm alanındaki yaklaşımların uzantısı olması gerektiğini düşünmüşler, fıkıh usûlünü kelâm ile uyumlu hale getirmeye çalışmışlardır. Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) diğer şer'î ilimlerin kelama göre cüz'î olduğunu ifade etmesi de bu yaklaşımın yerleşmesine yardımcı olmuştur.¹⁶

Geriye kalan diğer yöntem de karma yöntem denilebilecek memzûc yöntemdir. Karma metot denilen eserlere Muzafferüddin İbnü's-Sââtî'nin *Nihâyetü'l-vüsûl ilâ 'ilmi'l-usûl'ü* örnek gösterilir.

Mütakellimin ve fukahâ metotları istikrar bulmuşken Muzafferüddin İbnü's-Sââtî, bu alanda bir yeniliğe imza

¹⁴ Uğur, "Fıkıh Usûlü Yazımında Memzûc Metot Üzerine Bir İnceleme: İbnü's-Sââtî'nin Nihâyetü'l-Vüsûl'ü Örneği", s. 691.

¹⁵ Sem'ânî, *Kavâtü'u'l-edille fi'l-usûl*, I, 18-19; Uğur, "Fıkıh Usûlü Yazımında Memzûc Metot Üzerine Bir İnceleme: İbnü's-Sââtî'nin Nihâyetü'l-Vüsûl'ü Örneği", s.701.

¹⁶ Sem'ânî, *Kavâtü'u'l-edille fi'l-usûl*, I, 18-19; Uğur, "Fıkıh Usûlü Yazımında Memzûc Metot Üzerine Bir İnceleme: İbnü's-Sââtî'nin Nihâyetü'l-Vüsûl'ü Örneği", s. 691 vd.; Özel, "Muzafferüddin İbnü's Sââtî", XXI, 190-192.

atmıştır. O, önceki metotlar üzere telif edilmiş iki mühim çalışmayı birleştirmiştir. Kendi mezhebi ile diğer mezheplerin görüşlerini toplayan İbnü's-Sââtî bu marifetini hem fıkıh hem de usûl-i fıkıhla ilgili çalışmalarında gösterebilmiştir.¹⁷

Memzûc metotla yazılan ilk çalışmanın Muzafferüddin İbnü's-Sââtî'nin *Nihâyetü'l-vüsûl*'ü olduğu hususunda bir genel kabul vardır. Tespit edilebildiği kadarıyla onun öncesinde bunu hedefleyen yoktur. Memzûc metodu ortaya çıkaran farklı etkenler olmuştur. Bu yöntemin Hanefî usûlüne mantık dilini hâkim kıldığı söylenmiştir.¹⁸

Muzafferüddin İbnü's-Sââtî'nin tartışmalı konuları asgariye indirme veya görmezden gelme gibi bir amacının olmadığı ve bundan dolayı da fukahâ ve mütekellimîn usûlcülerinin ihtilaf ettikleri noktaları nakletmekte bir beis görmediği belirtilmiştir. Zaten tartışmalı hususlarda onun Hanefî usûlcülerin görüşlerini müdafaa ettiği de bilinmektedir. Ancak bu durum onun hoşgörülü bir ilmî yaklaşıma ve farklı görüşlere açık bir zihne sahip olduğu gerçeğini değiştirmemektedir. Bağnazlıktan uzak bir tavırla geçmişten gelen tecrübeyi ve birikimi değerlendirerek yeni bir metot ortaya koymanın öncülüğünü yapan İbnü's-Sââtî, hem fıkıh hem de fıkıh usulü alanında önemli bir konumda olduğunu göstermiştir.¹⁹

4. İbnü's-Sââtî'nin Sünnet ile İlgili Bazı Görüşleri

Muzafferüddin İbnü's-Sââtî'nin tespit edilebildiği kadarıyla hadis ilmi ile alakalı müstakil bir eseri olmamakla beraber *Nihâyetü'l-Vüsûl* eserinde sünnet kısmına geniş bir şekilde yer verdiği görülür.

Bu bölümde İbnü's-Sââtî'nin sünnet ile ilgili görüşlerini onun *Nihâyetü'l-vüsûl ilâ ilmi'l-Usûl* adlı eserinin sünnet bölümü çerçevesinde ele alacağız.

İbnü's Sââtî'ye göre sünnet, nafil ibadetler ile Hz. Peygamber'in (sas) söz, fiil ve takrirlerine denir. O'nun

¹⁷ İbnü's-Sââtî, *Nihâyetü'l-vüsûl*, I, 1; Uğur, "Fıkıh Usulü Yazımında Memzûc Metot Üzerine Bir İnceleme: İbnü's-Sââtî'nin Nihâyetü'l-Vüsûl'ü Örneği", s. 691.

¹⁸ Köksal Dönmez, "Usûl-i Fıkıh", *DİA*, XXXXII, s.203.

¹⁹ Nâci Ma'rûf, *Târihu Ulemâi'l-Müstansiriyye*, s. 91-93.

sözleri sünnet olduğu gibi kendisine mahsus olmayan, kasıt ve tercihe dayanan fiilleri de birer sünnettir.²⁰ Burada onun, sünneti tanımlarken geniş bir çerçeve çizdiği ve muhaddislerin konuya yaklaşımına paralel bir görüş sahibi olduğu ortaya çıkmaktadır.

Sünneti açıklarken, onun tarik, âdetler ve şer'i ibadetler, nafileler, Hz. Peygamber'in (sas) söz, fiil ve takrirlerinden ibaret olduğunu belirtmiştir. Ardından Ef'al-ı Rasûl (Rasûlullah'ın Fiilleri) hususuna değinmiştir. Daha sonra mendûb, mübah, vacip ve tevakkuf bağlamında Hz. Peygamber'in ümmete yönelik hitaba dahil olup olmadığı, sadece Hz. Peygamber'e olan hitabın ümmeti kapsayıp kapsamadığı hususlarını ele almıştır.²¹

Hz. Peygamber söz, fiil ve takrirleri ile İslâm'ı anlatarak insanlara yapmaları ve sakınmaları gereken hususları izah etmiştir. Bir beşer olması hasebiyle de diğer insanlar gibi tabiatlarının bir gereği olarak bazı şeyler söyleyip kendilerinden birtakım fiiller tezahür etmiştir. Bu açıdan bakıldığında bir Peygamber'den sâdir olduğu için bu tür söz ve fiillerin tebliğe muhatap olan insanlar için bağlayıcılık yönünün olup olmadığı önem arz etmektedir.²² Sünnetin mahiyetinin daha iyi kavranması ve sınırlarının anlaşılması açısından peygamber fiillerinin iyi tahlil edilmesi gerekir. Zira sağlıklı bir sünnet ve sahih bir din anlayışının yerleşmesi bakımından bu noktanın ihmal edilmemesi bir ihtiyaçtır.

İbnü's-Sââtî, meseleler halinde ele almış olduğu Ef'al-ı Rasûl konusunda birinci meselede Hz. Peygamber'in fiillerini şöyle ele almaktadır;

- Peygamber için bi'setten önce masiyet mümkün olup bunun sebebi sem' delilinin olmaması ve aklın hüsün ve kübûhu bilmemesine dayanır.

²⁰ İbnü's-Sââtî, *Nihâyetü'l-vüsûl ilâ 'ilmi'l-usûl*, Nşr. Sa'd b. Ğarîr Mehdî es-Sülemî, Câmiatü Ümmü'l-Kurâ, Mekke, 1985, I, 242.

²¹ İbnü's-Sââtî, *Nihâyetü'l-vüsûl*, I, 243 vd.

²² Mustafa Harun Kıyık, "Hz. Peygamber'in Teşri Nitelikli Olmayan Fiillerinin Bağlayıcılık Açısından Değeri", *TİD* 6/2 (Güz 2019): 153 – 194, 155. Ayrıca geniş bilgi için bkz. Aşkar, Muhammed b. Süleymân, *Ef'âlu'r-Rasûl*, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut, 2003.

- İttifak edilen görüşe göre Peygamberler, bi'setten sonra sıdk vasfını ihlal eden suçları bile işlemezler. Ancak hata ve unutmaya ile yapabilecekleri konusunda ihtilaf vardır.
- Peygamberler bilerek büyük günah işlemezler. Şia'ya göre unutarak da işlemezler. Haşeviyye ve bir kısım Hariciler bilerek de işleyebilecekleri görüşündedirler.
- İsmet sıfatı Ehl-i Sünnet'te nakle, Mutezile'de akla dayanır.
- Çoğunluk, kızgın hallerinde yanlış, bozuk sözün sadır olabileceğine cevaz vermektedirler.
- Ehl-i Sünnete göre masum zelle yapabilir.²³

Müellif ikinci meselede şu hususları ele almıştır;

- a) Hz. Peygamber'in beşerî fiilleri (oturma, kalkma vb.) bize mubahtır. Bu görüş üzerinde ittifak vardır.
- b) Sadece kendisine mahsus olan fiiller ona özel olduğu için bizleri bağlamaz. Bu görüş üzerinde ittifak vardır.
- c) Beyân olan fiiller.²⁴ Hz. Peygamber'in "Beni namaz kılıyorken gördüğünüz gibi namaz kılınız"²⁵ ifadesi gibi hususlar bu kısma girer.²⁶

Fıkıh Usûlü'nde bir aydınlatma ameliyesi olarak işlev gören beyân, dini sahîh bir şekilde anlamak ve yaşamak için, nasslar üzerinde derinleşme çabalarını getirmiştir. Fukahâ ve mütekellimîn usûlleriyle Kur'ân ve sünnetteki nassların mâhiyetlerini kavrayıp Şâri'in maksûduna ulaşma gayesi içinde olan fakîhler, dinin, beyan teorisiyle kuşatıcı bir tarzda insana ve hayata dair her şeyi belirleyip düzenlediği gerçeğiyle karşılaştıklarında Kur'ân ile sünnet arasında

²³ İbnü's Sââtî, *Nihâyetü'l-vüsûl*, I, 244-245.

²⁴ Bu konuda kayda değer bazı çalışmalar için bkz. Mehmet Cengiz, "Fıkıh Usulünde Beyan Teorisinin Delalet Yolları Üzerine Tatbiki "Has Lafız Özelinde", *marife*, 20, 2, ss. 511-546; a. Mlf. "Hanefî (Fukahâ) Usulünde Beyân Teorisi", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2020, sayı: 35, s. 129-161.

²⁵ Buharî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, *el-Câmiu's-Sahih*, I-IV, el-Matbaatu's-Selefiyye, Kahire, 1400, "Ezan", 18.

²⁶ İbnü's-Sââtî, *Nihâyetü'l-vüsûl*, I, 245.

mükemmel bir bütünlük olduğuna şahit oldular.²⁷ Bu bakımdan sünnet denilince asıl akla gelen ve bir yaşam tarzı olarak Hz. Peygamber'in ortaya koyduğu sistem, genel olarak beyan ile alakalıdır.

İbnü's-Sââtî konuya şöyle devam eder: “Bu üçü dışında olan fiillerin hükmü biliniyorsa o hükme uymak zorundayız. Zira sahâbenin uygulamaları da bu yöndedir. Hükmü bilinmiyorsa bunlara uymanın vacip mi, mendûb mu, tevakkuf mu, mubah mı olduğu yönünde farklı görüşler öne sürülmüştür.”²⁸ Nitekim Cessas'a (ö. 370/981) göre mübahlığına inanarak Onun fiilleri bizim için de geçerlidir. Hanefî fakihlerinden Kerhî'ye (ö. 340/952) göre ise onun fiillerine ancak delil varsa uyulabilir. Âmidî'nin (ö. 631/1233) *el-İhkâm'ında* ise kurbet niyeti açık ise mendûb, değilse mubahtır şeklinde bir açıklamada bulunulmuştur. Burada da delil olarak birkaç ayet getirilmiştir. Nitekim Kerhî ve Cessas'ın birlikte savunmuş oldukları ortak görüşe göre mendûb hükmü emredilmemiştir. Onun me'murun bih olması ise mecazidir. Bâkîllânî (ö. 403/1013) ve Şâfiî (ö. 204/820) gibi alimlere göre ise Mendûb, me'murun bih yani emredilmiştir. İbnü's Sââtî bu hususta Kerhî ve Cessas'ın görüşünü savunmuştur.²⁹

Müellif bu hususta ‘mücmeli beyan noktasında fiili, sözü gibidir’ demiştir. Bu sebeple mutlak olan fiil vücûba hamledilir.³⁰

İbnü's-Sââtî, Hz. Peygamber'in fiillerinin mendûb oluşunu savunanların görüşlerini zikrederken onların “Üsve-i Hasene”³¹ ayetini delil olarak getirdiklerini belirtmiştir.

---

²⁷ Cengiz, “Fıkıh Usulünde Beyan Teorisinin Delalet Yolları Üzerine Tatbiki “Has Lafız Özelinde”, s. 539-540.

²⁸ İbnü's Sââtî, *Nihâyetü'l-vüsûl*, I, 244-245.

²⁹ Uğur, “Fıkıh Usûlü Yazımında Memzûc Metot Üzerine Bir İnceleme: İbnü's-Sââtî'nin Nihâyetü'l-Vüsûl'ü Örneği”, s.714.

³⁰ İbnü's Sââtî, *Nihâyetü'l-vüsûl*, I, 249.

³¹ “İçinizden Allah'ın lutfuna ve âhiret gününe umut bağlayanlar, Allah'ı çokça ananlar için hiç şüphe yok ki, Resûlullah'ta güzel bir örneklik vardır. el-Ahzâb, 33/21.

Çünkü bu ayete en yakın hüküm mendûb oluşudur. Ona göre O'nun fiillerinde genellikle mendûbluk evladır.³²

Fiillerinde tevakkuf edilmeli diyenlerin delilleri ise, fiillerin Hz. Peygamber'e mahsus olanı ve olmayanı şeklinde ikili bir ayırıma tabi tutmalarıdır. Ona has olmayan fiiller, bizim için vücûb, nedb veya ibaha ifade edebilir.³³

Ef'âli mübahtır, diyenlerin görüşüne gelince, onlara göre o asıl olup aslı değiştirici herhangi bir durum yoktur. Kerhî'ye göre mübahlıkta tevakkuf etmek vaciptir. Tercih edilen görüşe göre ise, iktida lazım olup asıl olan da budur. İbnü's-Sââtî bu hususta Âmîdî'nin görüşünü savunarak mübahın şer'i hüküm ve me'murun bih olup olmayışı, icmâin gerçekleşmesi, az sayıda muhalefetin icmaya mâni oluşu meselelerinde onun metodunu kullanmıştır.³⁴

İbnü's-Sââtî üçüncü meselede sükût durumunu ele almıştır. Ona göre Hz. Peygamber kendi huzurunda veya kendi döneminde herhangi bir fiil karşısında sükût edip ses çıkarmadıysa ve bu fiil kâfir olanların bir fiili ise, ittifakla kabul edilen görüşe göre bu sükût bir şey ifade etmez. Bu fiili daha önce haram kılmışsa bu sükût o haramı nesheder. Daha önce haram kılmadıysa bu sükût o fiilin cevazına delildir.³⁵

Müellif dördüncü meselede iki fiil arasında teâruz'un olamayacağını belirtmiştir. Çünkü iki fiil aynı veya ihtilaflı olabilir. Oruç ve namaz gibi birbiri ile ihtilaflı bu iki fiilin bir arada olması mümkündür veya değildir. Mümkün olmaması ise hükmî anlamda onların muhtelif oldukları manasına gelmemektedir. Cem ve nesh edilebilme imkânı olduğundan teâruz vardır, denilemez.³⁶

Bir diğer mesele de şudur. Müellife göre fiilî sünnet sözlü sünnete muhalif ise fiilin tekrarlanması ve uyulması gerektiğine dair herhangi bir delilin olmaması ve sözün sadece Hz. Peygamber'e (sav) mahsus olması durumunda fiil

---

³²İbnü's Sââtî, *Nihâyetü'l-vüsûl*, I, 247, 249.

³³İbnü's Sââtî, *Nihâyetü'l-vüsûl*, I, 249.

³⁴Uğur, "Fıkıh Usûlü Yazımında Memzûc Metot Üzerine Bir İnceleme: İbnü's-Sââtî'nin Nihâyetü'l-Vüsûl'ü Örneği", s.715.

³⁵İbnü's Sââtî, *Nihâyetü'l-vüsûl*, I, 251-252.

³⁶İbnü's Sââtî, *Nihâyetü'l-vüsûl*, I, 252.

önce ise ihtilaf olmaz ve böylece söz fiilin hükmünü iptal etmez. Ancak kavil önce ise bu konuda iki görüş vardır; birincisi uygulamaya girdikten sonra cevaz verenlere göre fiil kavli nesheder. İkincisi ise yani cevaz vermeyenlere göre fiil kavli neshetmez.³⁷ İbnü's-Sââtî burada ilk görüşü desteklediğini belirtmektedir.

Fiilin tekrarlanması ve uyulması gerektiğine dair herhangi bir delilin olmaması ve sözün ümmete mahsus olması durumunda fiil önce ise teâruz yoktur. Ancak kavil önce ise ümmeti ilgilendiren konuda teâruz yoktur. Sadece Hz. Peygamber'i ilgilendiren durumda ise cevaz verenlere göre fiil sözü nesheder, cevaz vermeyenlere göre ise fiil sözü neshetmez.³⁸

Fiilin tekrarlanması ve uyulması gerektiğine dair herhangi bir delilin olması ve kavlin Hz. Peygamber (sav) ile ilgili olması durumunda fiilin önce olduğu biliniyorsa, söz Hz. Peygamber (sav) hakkındaki fiili nesheder, ancak ümmet ile ilgili fiili neshetmez. Ancak sözün önce olduğu biliniyorsa uygulamadan önce veya sonra fiil, Hz. Peygamber (sav) hakkındaki kavli nesheder, ümmet hususunda ise fiili gerektirir. Sözün mü yoksa fiilin mi önce olduğu bilinmiyorsa ümmet için teâruz yoktur. Hz. Peygamber (sav) içinse kaville amel eder, fiil ile amel eder, tevakkuf eder şeklinde üç ayrı görüş vardır.³⁹

Fiilin tekrarlanması ve uyulması gerektiğine dair herhangi bir delilin olması, kavlin ümmet ile ilgili olması durumunda Hz. Peygamber (sav) hakkında teâruz yoktur. Ümmet hakkında ise sonradan gelen öncekini nesheder. Hangisinin önce ve sonra olduğunun bilinmemesi durumunda tercih edilen görüşe göre kaville amel edilir.⁴⁰

Fiilin tekrarlanmasına dair delil olup uyulması gerektiğine dair herhangi bir delilin olmaması durumunda kavil ümmet ile alakalı ise teâruz yoktur. Ancak Hz. Peygamber (sav) ile alakalı ise teâruz vardır. Fiilin uyulması gerektiğine dair

---

³⁷ İbnü's Sââtî, *Nihâyetü'l-vüsûl*, I, 253.

³⁸ İbnü's Sââtî, *Nihâyetü'l-vüsûl*, I, 253.

³⁹ İbnü's Sââtî, *Nihâyetü'l-vüsûl*, I, 254.

⁴⁰ İbnü's Sââtî, *Nihâyetü'l-vüsûl*, I, 254.

herhangi bir delilin olması ancak tekrarlanması gerektiğine dair delilin olmaması ve kavlin Hz. Peygamber (sav) ile ilgili olması durumunda söz fiilden sonra gelmişse teâruz yoktur. Söz fiilden önce ise Hz. Peygamber hakkında fiil sözü nesheder. Fiilin uyulması gerektiğine dair herhangi bir delilin olması ancak tekrarlanması gerektiğine dair delilin olmaması ve kavlin ümmet ile ilgili olması durumunda ise Hz. Peygamber hakkında teâruz yoktur. Ümmet hakkında ise sonra gelen öncekini nesheder. Hangisinin önce ve sonra olduğu bilinmiyorsa tercih sırayla olur.⁴¹

Değerlendirme ve Sonuç

Muzafferüddin İbnü's-Sââtî, fakihliği ve usûlcülüğü ile öne çıkmış olsa da, kelim, Arap dili ve edebiyatı alanlarında da kendini yetiştirmiş bir alimdir. Asıl eğitimini Müstansırıyye Medresesinde almıştır. Müstansırıyye ve Muvaffakıyye medreselerinde tedrisat ile görevlendirilmiştir. Kendi çağında Hanefî mezhebinin önemli alimlerinden sayılan Muzafferüddin İbnü's-Sââtî, fıkıh ve fıkıh usûlüne dair çalışmaları, keskin zekâsı ve fesâhatı ile meşhur olmuş, ulema tarafından takdir ve övgü ile anılmıştır.

İbnü's-Sââtî'nin özellikle usûlcülüğü dikkat çekmektedir. Mütakellimin ve fukahâ metotları istikrar bulmuşken o, bu alanda bir yeniliğe imza atmıştır. Fukahâ metoduna göre telif edilmiş önemli bir eser olan Pezdevî'nin *el-Usûl*'ü ile mütakellimîn yönteminin ana kaynaklarından sayılan Âmidî'nin *el-İhkâm*'ını temel alarak *Nihâyetü'l-vüsûl ilâ 'ilmi'l-usûl*'ü telif etmiştir. Bu eser memzûc yöntemle yazılan ilk usûl eseri kabul edilir.

Geçmişten gelen tecrübeyi ve birikimi değerlendirerek yeni bir metot ortaya koymanın öncülüğünü yapan İbnü's-Sââtî hem fıkıh hem de fıkıh usûlü alanında önemli bir konumda olduğunu göstermiştir.

Nihâyetü'l-vüsûl'ün sistematüğünde büyük oranda *el-İhkâm* belirleyici olduğundan, eserin konu tertibinde esas itibariyle bir mezc işleminden bahsedilemeyeceği söylenmiştir. Tabii bazı

---

⁴¹ İbnü's Sââtî, *Nihâyetü'l-vüsûl*, I, 254-255.

yerlerde Usûlü'l-Pezdevî'nin konu diziminin de dikkate alındığını gösteren örnekler vardır. Muhteva açısından bakıldığında ise Nihâyetü'l-vüsûl'de yapılan, müellifin kendisinin de belirttiği gibi Usûlü'l-Pezdevî ve el-İhkâm'ın içeriklerini- ikincisine daha fazla ağırlık vererek- muhtasar bir şekilde birleştirmektir. Bu ihtisarin birçok yerde anlamı ihlal edecek seviyeye ulaştığı belirtilmiştir. Eserin konu dizimi, içerik ve yönteminde el-İhkâm'ın çok fazla belirleyici oluşu, eserin mütakellim'in metoduna daha yakın olmasına sebebiyet vermiştir denebilir. Esere daha çok mütakellim'in usûlcülerin şerh yazmaları da bunun göstergesi olarak değerlendirilebilir. Nihâyetü'l-vüsûl'ün içeriğindeki el-İhkâm'ın belirleyiciliği ve İbnü's-Sââtî'nin konuları incelerken benimsediği yöntem, bu eserin yer yer Hanefî usûlündeki meseleleri tam olarak aktarmasını ve Hanefî usûlünü temsil etmesini engellemiştir.⁴²

İbnü's-Sââtî'nin tespit edilebildiği kadarıyla hadis ilmi ile alakalı müstakil bir eseri olmamakla beraber *Nihâyetü'l-Vüsûl* eserinde sünnet kısmına geniş bir şekilde yer verdiği görülür.

İbnü's-Sââtî'nin sünneti tanımlarken geniş bir çerçeve çizdiği ve muhaddislerin konuya yaklaşımına paralel bir görüş sahibi olduğu ortaya çıkmaktadır. Ardından Ef'al-ı Rasûl hususuna değinmiştir. Daha sonra mendûb, mübah, vacip ve tevakkuf bağlamında Hz. Peygamber'in ümmete olan hitaba dahil olup olmadığı, sadece Hz. Peygamber'e (sav) olan hitabın ümmeti kapsayıp kapsamadığı hususlarını ele almıştır. Sünnetin mahiyetinin daha iyi kavranması ve sınırlarının anlaşılması açısından peygamber fiillerinin iyi tahlil edilmesi gerekir. Zira sağlıklı bir sünnet ve sahih bir din anlayışının yerleşmesi bakımından bu noktanın ihmal edilmemesi bir ihtiyaçtır.

Nitekim Hz. Peygamber'in (sav) fiilleri konusunda başlıca üç görüş bulunduğu bilinmektedir.⁴³ Birincisi, fiilin sıfatına

⁴² Uğur, "Fıkıh Usûlü Yazımında Memzûc Metot Üzerine Bir İnceleme: İbnü's-Sââtî'nin Nihâyetü'l-Vüsûl'ü Örneği", s.716.

⁴³ Öte yandan Fıkıh usûlcüleri, çeşit olarak, Hz. Peygamber'in fiillerini şöyle taksimlendirirler: 1- Bir insan olarak yaptığı işler: Oturmak, kalkmak, uyumak, yemek gibi. 2- Bir maksat taşımayan adet ve alışkanlığa bağlı işleri. 3- İbadet ve taatla ilgili işleri. 4- Kendine mahsus işleri. 5- Âdet ile ibadet arasındaki davranışları. 6- Maksudları anlaşılamayan mücerred işleri. (Arusî , Muhammed, *Ef'alu'r-Resûl ve Delâletuha ale'l-Ahkâm*, Dâru'l-Müctema' li'n-Neşri ve't-Tevzi,

bakmadan Hz. Peygamber'in bütün fiillerine ittiban vacib olduğu görüşünde olanlardır. Hanefiler bu görüşü benimsememişlerdir. İkincisi, sıfatı belli olmayan Peygamber fiillerinde tevakkufu, tercih edenlerdir. Üçüncüsü ise, sıfatı belli olan fiillere kendi sıfatları üzere ittiba eden, sıfatı belli olmayan fiillere uymayı ise mübah gören anlayıştır ki, Hanefiler bu görüşü savunmaktadırlar. Yani bir Peygamber fiili vacib ise vacib, mendub ise mendub olarak ittibaya elverişlidir. Mendub bir fiile vacib olarak uymak Peygambere muhalefettir. Hanefiler sıfatı belli olmayan Peygamber fiillerine uymayı mübah sayarak adeta insanları serbest bırakmışlar, bu noktada uyanlara da uymayanlara da sorumluluk yüklememişlerdir.⁴⁴

İbnü's-Sââtî, Hz. Peygamber'in (sav) fiillerinin nasıl kategorize edildiğini, hangilerinin vücuba, hangilerinin nedbe ve hangilerinin ibahaya delalet ettiğini tafsilatlı bir şekilde ele almıştır. Ona has olan fiillerin de izahını ihmal etmemiştir.

Sünnet bahsini işlerken İbnü's-Sââtî'nin hadisçiler veya fıkıh usûlcülerinden ziyade kelimcilerin önceledikleri konulara ağırlık verdiği görülür. Gerçi sünnetin tanımını geniş tutması hadisçilerin yaklaşımına benzemektedir. Ancak Peygamberlerin ismet sıfatına taalluk eden meseleler ve peygamber fiillerinin mahiyetine genişçe değinmesi, memzûc metodun mucidi olmasına rağmen, onun mütekellimin yöntemine daha yakın durduğunu göstermektedir. Nitekim yukarıda da değinildiği gibi, eserinin konu dizimi, içerik ve yönteminde el-İhkâm'ın çok fazla belirleyici oluşunun ifade edilmesi ve esere daha çok mütekellim'in usûlcülerin şerh yazmalarının da bu hususu desteklediği ifade edilmektedir.

Cidde, 1991, 193; Güleç, Hasan, "Delil Olarak Hz. Peygamberin Fiilleri", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (1995): 69-70; Agitoğlu, Nurullah, "el-Mahsûl Adlı Eseri Çerçevesinde Şâfiî Usûlcü Fahreddin er-Râzî'nin Hz. Peygamber'in Fiillerine Yaklaşımı", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 / 17 (Ağustos 2017): 51-62.)

⁴⁴ Ünal, İsmail Hakkı, "Hanefi Usulcülere Göre Hz. Peygamber'in Fiilleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1997, cilt: XXXVII, s. 191-199, 198-199.

Kaynakça

1. Agitoğlu, Nurullah, “el-Mahsûl Adlı Eseri Çerçevesinde Şâfiî Usûlcü Fahreddin er-Râzî'nin Hz. Peygamber'in Fiillerine Yaklaşımı”, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 / 17 (Ağustos 2017): 51-62.

2. Arusî, Muhammed, *Ef'alu'r-Resûl ve Delâletuha ale'l-Ahkâm*, Dârü'l-Müctema' li'n-Neşri ve't-Tevzi, Cidde, 1991.

3. Aşkar, Muhammed b. Süleymân, *Ef'alu'r-Rasûl*, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut, 2003.

4. Buharî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, *el-Câmiu's-Sahîh*, el-Matbaatu's-Selefiyye, Kahire, 1400.

5. Cengiz, Mehmet, “Fıkıh Usulünde Beyan Teorisinin Delalet Yolları Üzerine Tatbiki “Has Lafız Özelinde”, *marife*, 20, 2, ss. 511-546.

6. Cengiz, Mehmet, “Hanefî (Fukahâ) Usûlünde Beyân teorisi”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2020, sayı: 35, s. 129-161.

7. Durna, İsmail, *İbnu's Sââtî ve Bedü'n-Nizâm Adlı Eserindeki Metodu*, Basılmamış Yüksek lisans Tezi.

8. Güleç, Hasan, “Delil Olarak Hz. Peygamberin Fiilleri”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (1995): 69-70.

9. İbnü's-Sââtî, Muzafferuddîn Ahmed b. Ali, *Nihâyetü'l-vüsûl ilâ 'ilmi'l-usûl*, Nşr. Sa'd b. Ğarîr Mehdî es-Sülemî, Câmiatü Ümmü'l-Kurâ, Mekke, 1985.

10. Kâsım b. Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcîm*, thk. Muhammed Hayr Ramazan Yûsuf, Dârü'l Kalem, Beyrût, 1992.

11. Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zünûn*, Beyrut ts.

12. Kıyık, Mustafa Harun “Hz. Peygamber'in Teşrî Nitelikli Olmayan Fiillerinin Bağlayıcılık Açısından Değeri”, *TİD* 6/2 (Güz 2019): 153 – 194.

13. Köksal, Asım Cüneyd ve İbrahim Kâfi Dönmez, ‘Usul-i Fıkıh’, *DİA*.

14. Leknevi, Ebü'l-Hasenat Muhammed Abdülhay b. Muhammed, *el-Fevâidu'l Behiyye fî terâcimi'l Hanefiyye*, Matbaatü's Sâadet, Mısır, 1906.

15. Ma'rûf, Nâcî, *Târihu Ulemai'l Mustansuriyye*, Matbaatu'l Âni, Bağdat, 1959.

16. Özel, Ahmet, 'İbnü's-Sââtî, Muzafferüddin', *DİA*.
17. Semânî, Ebü'l-Muzaffer Mansur b. Muhammed, *Kavâti 'u'l-edille fi'l-usûl*, thk. Muhammed Hasan eş-Şâfiî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1997.
18. Uğur, Seyit Mehmet, "Fıkıh Usûlü Yazımında Memzûc Metot Üzerine Bir İnceleme: İbnü's-sââtî'nin Nihâyetü'l-vüsûl'ü Örneği", *Bilimname* 2019 / 38 (Ekim 2019): 689-724.
19. Ünal, İsmail Hakkı, "Hanefî Usulcülere Göre Hz. Peygamber'in Fiilleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1997, cilt: XXXVII, s. 191-199.
20. Yâfiî, *Mir'âtü'l-cenân ve 'ibretü'l-yakzân fi ma'rifeti havâdişi'z-zamân*, Dâru'l Kutubi'l İlmiyye, Beyrût, ts.

~2.Bölüm~

SORUMLULUK VE DİNÎ SORUMLULUKTA AKIL, İRADE VE HÜRRİYET ŞARTI

Prof. Dr. Sayın DALKIRAN¹

---

¹ Prof. Dr. Öğretim Üyesi, Uşak Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri, Kelam ve İslam Mezhepleri Tarihi Ana Bilim Dalı,
(e-Posta: sayin.dalkiran@usak.edu.tr) **ORCID ID:** <https://orcid.org/0000-0002-6247-8187>

GİRİŞ KONUNUN ÖNEMİ

Şüphesiz ki, insan akıl, irade ve ihtiyar sahibi bir varlık olması nedeniyle yapıp ettiklerinden, söz ve davranışlarından tamamen sorumlu bir varlıktır. Sorumluluk kişinin, kendi davranışlarının veya kendi yetki alanına giren herhangi bir olayın sonuçlarını üstlenmesidir. Sorumlu olduğundan dolayı da şüphesiz söz ve fiillerinin sonucunda ya mükafat ya da ceza görecektir. Nasıl her bir kurumun kendisine göre bir kısım kuralları vardır ve disiplinle ilgili bir takım kanun, yönetmelik ve yönergeler bulunmaktadır aynı şekilde insanla alakalı olarak da mutlaka bir kısım kurallar bütünü olacaktır. Şüphesiz ki bu kurallar bütününe de ilahi kitaplarda rastlamak mümkündür.

Kişilerin kendisine düşen sorumluluğu bilmeleri ve sorumluluğunun gereğini yerine getirmesi de son derece önemlidir. Bu sorumlulukların yerine getirilmesiyle hem şahıs, hem o şahsın içinde bulunduğu toplum ve tüm bir insanlık daha mutlu ve daha müreffeh bir hayata sahip olacaktır. Belki bu yüzde yüz tahakkuk etmeyecektir ancak ne kadar fazla kişide bu sorumluluk duygusu geliştirilebilirse o kadar güzel bir netice alınacaktır.

İrade ve ihtiyar sahibi bir varlık olarak her insan söz ve amellerinden bizâtihi sorumludur. Hiç kimse bu sorumluluğun dışında bırakılamaz. Biz bu makale çalışmamızda sorumluluk duygusunun geliştirilmesini ve hangi alanda olursa olsun kişilerin mutlaka bir sorumluluğa sahip olduklarının hatırlatmasını hedef kabul etmekteyiz.

Teklif konusu, normal olarak “*Fıkıh Usûlü*”nün bir konusu olmakla birlikte, kulların fiilleri ile ilgili adâlet ve zulüm meseleleriyle de yakın alakasından dolayı İslam Düşünce Târîhi ile de ilgilidir. Sözlük anlamı, muhataba külfet (güçlük, zorluk, zahmet) yüklemektir. Istılâhî

yönüyle ise, hitabın emir ve yasak olarak muhataba yönelmesidir¹.

İnsanlar yapıp ettiklerinden ve söylediklerinden mesûl bulunmasaydı, dinimizdeki farzlar, haramlar, mübahlar olmaz ve emirlerle yasakların bir manası kalmazdı. İyi ve güzel işleri yapanlarla, kötü ve çirkin işleri yapanların aralarında bir farklılaşma olmazdı. İslâm'da insan, kendi özgür iradesini kullanarak yapacağı tüm işlerden mesûl edilmiştir: Mesela Zilzâl Suresi 7 ve 8. Ayetlerde küçük de olsa herkesin iyilik ya da kötülüğünün karşılığını göreceğinden söz edilir. Enbiyâ Suresi 23. Âyette de yaptığından sorumlu olmayanın sadece Allah olduğu diğerlerinin ise mesul olduklarından bahsedilir.

Şimdi sırasıyla mesûliyetin / sorumluluğun ne olduğuna ilişkin bilgi verdikten sonra, akıl, irade ve hürriyet kavramları üzerinde duracağız.

1. ÂYET VE HADİSLERDE SORUMLULUK / MESÛLİYET

Türkçe sormak fiilinden türeyen sorumluluk kelimesi, âyet ve hadislerde sorumlu anlamında mesûl / مسؤول şeklinde kullanılır. Mesûl kelimesinin dışında aynı kökten gelen mesuliyet manalarındaki fiillerin sıkça kullanıldığı görülür. Mesuliyet kelimesi, “sorguya tabi” diğer bir ifadeyle vahyi gönderen Allah'ın katında gerçekten hoş görülmeyen görülen şeyi yaptığı veya ona inandığı için mesûl olan veya cevap vermek durumunda kalan olarak kabul edilmektedir.²

Mesuliyet, kişinin fiil ve hareketlerinin veya kendi yetki alanına giren olayların neticelerini üstlenmesidir.³

---

¹ Bağdâdi, *Usûlu'd-Din*, İstanbul 1928, s. 207; Seyyid Şerif Cürcânî, *Kitâbu't-Ta'rîfât*, Kahire 1938, s. 90; Şerafettin Gölcük, *Kelâm Açısından İnsan ve Fiilleri*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1979, s. 288.

² Macid Fahri, *İslam Ahlak Teorileri*, Çev. Muammer İskenderoğlu-Atilla Arkan, Litera Yayınları İstanbul 2004, s. 37; Kemal Yıldız, “Sorumluluk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2009, XXXVII, s. 380.

³ *Türk Dil Kurumu Sözlüğü*, Ankara 1998, II, 2013; Bedia Akarsu, “Sorumluluk”, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1994, s. 162.

İnsanın hem kendi eseri olan eylemlerden, hem de yetki alanında olup da bir şekilde harekete geçirici ya da durdurucu bir rol alacak biçimde müdahil olması icap eden davranışlardan mesul olduğu ifade edilebilir. Mesuliyet bu haliyle her şeyden evvel herhangi bir yükümlülüğü üzerine alma kabiliyeti sonra da bizatihi kendi gayretiyle vazifesini ifa etme kuvvetidir. Konuya geniş anlamda bakıldığında mesuliyet insanın kendi benliğinde bulunan karakteristik özelliklerden yalnızca biridir. Ahlaki düzende fail olarak insan sürekli bir şekilde sair varoluş sahibi şeylerden değişik olarak ister kurallara riayet ederek, isterse de ona muhalefet ederek olsun, kendi hesabına herhangi birini tercih edebileceği birçok imkân alanı içerisinde var olur. Bu imkân alanı da kişinin mesuliyet alanı içerisinde dahil olan eylemlerinin konusudur.⁴

Kur'ân-ı Kerîm'de de insana yüklenen en büyük vazife şüphesizdir ki sorumluluktur. Şu kadarını ifade edelim ki insana verilen herbir emir onun sorumluluk alanını belirlemektedir. Aynı tarzda insana yasaklanan her bir şey de insanın kaçınması gereken sorumluluk alanı içinde yer alır. Dolayısıyla insan yaptıklarından, konuştuklarından, yazdıklarından, okuduklarından velhasıl tüm hayatının her bir safhasından sorumlu bulunmaktadır. Yüce Allah'ın insana verdiği nimetler şüphesiz ki onun sorumluluğunu artırmaktadır.

Allahu Teâlâ, insanlara sayısız nimet bahşetmiş ve sonuçta da onları sorumlu tutmuştur. Mesela İbrahim Suresi 32-34. ayetlerde bir kısım nimetler hatırlatılır ve peşinden nimetlerin saymakla baş edilemeyeceğinden söz edilir. Şüphesiz bütün bu nimetler bir ücret ister ve kişilere sorumluluk yükler. Mesûliyet en başta kişinin kendi nefsinin kendisine ait fiillerinin sahibi olarak bilmesi;

---

⁴ M. Abdullah Draz, *Kur'an Ahlakı*, Çev. Emrullah Yüksel-Ünver Günay, İz Yay. İstanbul 2002, s. 106; Salih Yalın, "Ahmet Hamdi Akseki'de Ahlaki Sorumluluk", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2015, S. 38, (209-225 s.) s. 211.

kendisini fiillerinin öznesi olarak kabul edebilmesidir. Bu istikamette akıl ve hürriyet sorumluluk için olmazsa olmaz bir şarttır. Akıl ve hürriyet şartlarının yerine gelmesi ile kişinin sorumluluğundan söz edilebilir. Bu tarzdaki mesuliyet insanlardan hasta olanlarda bile var iken, hayvanlarda ise asla bulunmaz. Kişi yalnız ictimai hayatı alakadar eden hareketlerinden değil, iç alemini ilgilendiren hareketlerinden de mesûldür.⁵

Eylemlerinin şuurunda bulunan insan tüm yapıp ettiklerinden sorumluluk bilinciyle hareket etmek zorundadır. Bundan dolayıdır ki, İslam ahlakına göre her insan hem kendisine, hem çevresindeki diğer insanlara ve de çok daha geniş çerçevede tüm varlıklara ilişkin sorumluluklar taşımaktadır. İnsan taşıdığı bu sorumluluk şuuruyla değer olarak diğer varlıkların üstüne çıkar. Bu şuur kişide vazife bilincini bir başka ifadeyle yükümlülüğü ortaya çıkarır. Bu manada mesûliyet insanı bir davranışta bulunmaya ve ondan önce de bir karar vermeye yönlendirmektedir. Kararların verilmesinde ve onların fiile intikalinde etkili olan işte bu sorumluluk bilincidir. O halde sorumluluk davranışın tahakkukunda tabii bir vasıttır. İnsan kendisini böyle bir yapıp etmeden sorumlu kabul etmekle o davranışı üstlenmiş olmaktadır. Sonuç olarak sorumluluk bir yönüyle bir hareketin neticelerini üstlenme kapasitesidir.⁶ Ayetlerde insana verilen nimetlerden söz edilir ve peşinden de insanın diğer mahluktan daha üstün yaratıldığından söz edilir.⁷

Allah insanı yokluktan varlığa çıkarmış ve varlık daireleri içinde taş bırakmamış, bitki bırakmamış, hayvan halinde koymamış ve insanlık gibi çok güzel bir nimet vermiştir. Tabii ki, bu durumda olan insana sorumluluk yüklemesi aklen beklenir. Konuyla ilgili âyetlerden

---

⁵ Hayrani Altıntaş, *İslam Ahlakı*, Akçağ Yayınları, Ankara 1999, s. 114-115; Bedia Akarsu, *Çağdaş Felsefe*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1994, s. 171-172; Salih Yalın, "Ahmet Hamdi Akseki'de Ahlaki Sorumluluk", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2015, S. 38, (209-225 s.) s. 211.

⁶ Altıntaş, *İslam Ahlakı*, s. 114-115.

⁷ 17/İsra/70.

birinde de insana yüklenen sorumluluğun ne denli önemli olduğundan bahsedilir.⁸

Konu sorumluluk olunca ve şu âyetlere temas edilmez ise mesele kesinlikle eksik kalır. Bu âyetlerde de insanın sorumluluğu çok net bir şekilde ortaya konulmaktadır. Mesela bir ayette insanın asla başıboş bırakılmayacağından söz edilirken,⁹ diğer bir ayette insanın boş yere yaratılmadığı ve mutlaka yaptıklarının hesabını vermek üzere Allah'ın katına döndürüleceğinden bahsedilir.¹⁰ İnsanın sorumluluğuna dikkat çeken bir diğer âyet de İsrâ Suresi 36. Ayettir. Bu ayette de kulak, göz ve gönlün mutlaka sorumlu olduğu ifade edilir.

Son olarak da bir kısım hadîslerde sorumluluk nasıl geçmektedir ona işaret edelim. Konuyla ilgili pek çok hadisten söz etmek mümkündür. Özellikle bir hadiste tüm insanlara bir sorumluluk yüklendiğini görmekteyiz. Burada devlet başkanından başlayıp ailenin tüm fertlerine kadar önemli bir mesuliyet verilmektedir.¹¹

Şüphesiz buradaki çobanlık idarecilik anlamında kullanılmıştır. Dolayısıyla her bir insan idarecidir ve de sorumludur. İnsanın kendisine karşı, ailesine karşı, komşusuna karşı, ana baba ve çocuklarına karşı, topluma karşı, devletine, milletine, ülkesine, vatanına ve tüm insanlığa karşı bir sorumluluğu bulunmaktadır. Bu kadarla da kalmaz, hayvanlara karşı, bitkilere karşı ve tüm çevreye karşı bir sorumluluğu bulunmaktadır. Tabii ki bütün bunlar ayrı ayrı ele alınabilecek konulardır. Bizim konumuz ise bu sorumluluğa kimlerin hangi şartları taşıdıklarında sahip olduklarına ilişkindir.

---

⁸ 33/Ahzab72.

⁹ 75/Kıyame/36.

¹⁰ 23/Müminun/115.

¹¹ *Buhârî*, Cum'a 11, İstikrâz 20, İtk 17, 19, Vesâyâ 9, Nikâh 81, 90, Ahkâm 1; Müslim, İmâret 20. Ayrıca bk. *Ebü Dâvûd*, İmâret 1, 13; *Tirmizî*, Cihâd 27.

2.SORUMLULUĞUN ORTAYA ÇIKABİLMESİ İÇİN GEREKLİ ŞARTLAR

Sorumluluğun ortaya çıkabilmesi için yukarıda da ifade ettiğimiz gibi akıl ve hürriyet gibi iki şart gereklidir.¹² Sorumluluktan bahsedildiğinde beklenen bir eylemin yanında, bir şeyi yapmak veya yapmamak istikametinde bir tercih bulunacaktır. Bir şahıstan yapması gereken hareketle, ortaya koyduğu eylem arasında bir farklılık bulunuyor ise, şahıs bu farklılaşmanın derecelerine göre mesul olur. Böylece kişinin karşısında değişik alternatif davranış biçimleri bulunmaktadır. Alternatifleri bilen ve sonrasında bu alternatiflerden biri üzerinde karar verme durumunda kişide sorumluluk söz konusudur. Delilik halinde kişinin ortaya koyduğu eylemlerin şuurunda olmayan kişilerin mesul olmayacağı düşünülür. Ancak akıl hastalığı mesuliyeti bütünüyle kaldırırken, sarhoşluğun yalnızca mesuliyetin derecesini düşürdüğü söylenebilir. Sarhoşluk halinde yapılan fiillerin sorumluluğundan kişi tamamen kurtulamaz. Sorumluluğun bir başka şartı ve temeli de hürriyettir. İnsan için bir şeyi yapıp yapmamakta hür bulunduğu bir sorumluluktan bahsedilebilir. Zira hürriyet kişinin karşısında gerçek alternatiflerin bulunması demektir.¹³

Bu iki şartı kısaca ele almakta yarar bulunmaktadır. Mademki, akıl, irade ve hürriyet ile sorumluluk tahakkuk eder, öyle ise onları özet yollu ele alalım.

2.1.AKIL

Akıl sözlükte şu anlamlara gelmektedir. Menetmek, alıkoymak, bağlamak, ve engellemek. Felsefe ve mantık kavramı olarak akıl, varolanların gerçekliğini idrak eden, kendisi madde olmamakla beraber maddeye tesirde

---

¹² Ahmet Hamdi Akseki, *Ahlak Dersleri*, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1968, s. 66.

¹³ Erol Güngör, *Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1995, s. 126-130; Salih Yalın, "Ahmet Hamdi Akseki'de Ahlaki Sorumluluk", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2015, S. 38, (209-225 s.) s. 211.

bulunan bir cevherdir. Ayrıca şekilleri maddeden mücerret hale getirerek kavramların arasında ilişki kurup kıyas yapabilen bir güçtür. İnsanın her türlü yapıp etmelerinde yanlışı doğrudan, kötüyü iyiden ve çirkinî güzelden temyiz eden bir kuvvet olarak akıl, siyasî, estetik ve ahlâkî değerleri belirlemede en mühim fonksiyona sahiptir.¹⁴

Yüce Yaratıcı Kur'ân'ında pek çok âyette akıldan söz etmektedir. Ayetlere göre insanı insan yapan gerçek değer akıldır. Akıl insanın her çeşit yapıp etmelerine mana kazandırmaktadır. İnsanı sorumlu tutulmasının yegane nedenlerinden biri akıldır. Kur'an'da farklı şekillerde kırk dokuz ayrı yerde akıl kelimesi yer almaktadır. Ayetlerde genellikle aklın doğru ve istikametli kullanılması üzerinde durulmuştur. Kur'ân'da ayrıca akıl "bilgi edinmeye yarayan bir güç" ve "bu güç ile elde edilen bilgi" şeklinde tarif edilmiştir.¹⁵ Kur'ân'a göre ancak bilenler akledebilirler.¹⁶ Kur'ân, kâfirlerin akıl gücünü ve aklın mahsulü olan bilgiyi iyi kullanmadıkları için onları kötülemektedir.¹⁷ Kur'ân'da aklını kullanmayanlar için azap olduğundan bahsederken,¹⁸ bütün insanlık uyarılmıştır. Mülk Suresinde yer alan âyette ise kâfirlerin kulaklarını ve akıllarını kullanmadıklarından dolayı azaba çarptırıldıklarından söz edilir.¹⁹

Pek çok âyette, aklın elde ettiği bilginin aynı şekilde aklın kontrolünde kullanılması gerektiğinden ve bunu yapmadıkları takdirde sorumlu tutulacaklarından bahsedilir. Akıl Allah'ın mahlukatını, yeryüzünde ve gökyüzündeki koyduğu nizam ve intizamı görecek, anlayacak ve idrak edecektir. Bunun sonrasında da Allah'ın yüce kudreti karşısında ubudiyette bulunacaktır. Şüphesiz ki Kur'ân-ı Kerîm, **افلا تعقلون** "Akıl erdirmiyor

---

¹⁴ Süleyman Hayri Bolay, "Akıl", *DİA*, İstanbul 1989, II, s. 238-239.

¹⁵ Bk. Râgıb el-İsfahânî, "akl" md..

¹⁶ 29/Ankebût/43.

¹⁷ 2/Bakara/171.

¹⁸ 10/Yûnus/100.

¹⁹ Bk. 67/Mülk/10.

musunuz?”²⁰ افلا يتدبرون “İyice düşünmüyorlar mı?”²¹ افلا يتفكرون “Hiç düşünmezler mi?”²² kudsî havaleler ile, aklı şahit olarak göstermekte, aklı ikaz etmekte ve akla yönlendirmektedir. Bu şekilde aklı tahkike ve araştırmaya sevk etmektedir. Bu haliyle ilim ve akıl sahiplerine din namına makam ve önem verilmektedir. İslam, Katolik mezhebi gibi aklı azletmez, fikir ve düşünce sahiplerini susturmaz ve körü körüne taklit istemez.²³

Akıldan çok kalbi esas tutan Mutasavvıflara göre kişiyi dünya ve âhirette saadete ve mutluga ulaştıracak hükümler nasslarla belirlenmiştir. Akla düşen tek şey sadece bunları anlamaya çalışmaktır. Sünnî kelâmcılar aklı ilâhî hitabı idrak etmeye yarayan bir alet olarak tanımlamışlardır. Bu tanım sûfilere tarafından da kabul edilmiştir. İslâm düşüncesinde aklı hevâya tezat telakki etmek hâkim bir anlayıştır. Bu düşüncenin yayılmasında ilk dönem sufilerinden Hâris el-Muhâsibî (ö. 243/857) ve Hakîm et-Tirmizî (ö. 320/932) gibilerinin büyük tesirinden söz edilmektedir. Muhâsibî ile Tirmizî'ye göre akıl hidayet, hevâ dalâlet; akıl ziynet, hevâ leke; akıl saadet, hevâ şekavet olarak kabul edilir. Sair sûfilere göre akıl meselesine çok daha fazla yer ayıran Muhâsibî bu mevzuda el-‘Akl ve Fehmü'l-Kurân²⁴ adlı eserini yazarken, Hakîm et-Tirmizî ise Kitâbü'l-‘Akl ve'l-hevâ isimli kitabını kaleme almışlardır. Muhâsibî'ye göre akıl yaratılmış olan bir melekedir.²⁵ Ayrıca o, akılın bedendeki bir nur olduğunu ve onun ne madde ne de maddî bir şey olmadığını dile getirir. Ona göre hak ile bâtılı ayırt etmeye yarayan akılın iki türü vardır. Bunlar tabîî ve tecrübîdir. Hakîm et-Tirmizî'ye göre ise akıl hakla bâtılı bir birinden

---

²⁰ 3/Âl-i İmran/65.

²¹ 4/Nisa/72.

²² 6/Enam/50.

²³ Bediüzzaman, *Mektubat*, Envar Neşriyat, İstanbul 2011, s. 436-434.

²⁴ Muhâsibî, el-‘Akl ve fehmü'l-Kurân, nşr: Hüseyin el-Kuvvetli, Beyrut 1402/1982;

²⁵ Bk. Muhâsibî, *el-Vesâyâ*, nşr: Abdülkâdir Ahmed Atâ, Beyrut 1986, el-Vesâyâ, s. 252.

ayıran bir nurdur. Aklın karşısında heva bulunmaktadır. O, genel olarak da aklın ahlâkî tarafıyla ve psikolojik yönü üzerinde durur ve konuyla ilgili tafsilatlı bilgi sunar.²⁶

Ehl-i Sünnet'e göre, teklife ehliyet ancak kudret ile mümkün olduğu gibi, teklifin yerine getirilmesi de kudrete bağlıdır. Kudret ise, iki ayrı gücün bulunmasına bağlıdır.

Birincisi, ilâhî hitâbı anlayabilecek bir güce sahip olmaktır ki, bu kudret akıl ile meydana gelir.

İkincisi ise, ilâhî hitap ile amel edebilecek kudrettir ki, bu da beden ile meydana gelir. Bu yönüyle insan, bülüğdan önce iki kudretten de mahrumdur. Ancak, bu halde, insanda bir istidat yaratılmıştır. Bu istidatla, bülüğ çağına kadar her iki kudretten her biri küçük miktarda meydana gelir. Bunlar tam olarak meydana geldiğinde kişi, mükellef olur. Bülüğdan önce, teklifin yüklenmesi halinde büyük bir sıkıntı meydana geleceği açıktır. Bu hususta Allah şöyle buyurmuştur:

“...O, din hususunda üzerinize hiç bir zorluk yükledi...”²⁷

İslam mezheplerinin sorumluluğun şartlarından biri olan akla bakışlarına da kısaca temas etmekte yarar vardır. Mutezilî kelâmcılarla birlikte akılla ilgili tarifler yapılmaya başlandığı söylenebilir. Mutezile'ye göre akılı kesin bir bilgi kaynağıdır. Onlara göre akıl şu şekillerde tanımlanır: Akıl “hakikatin bilinmesini temin eden kaynak”tır. Akıl, “insanı sair yaratıklardan ayıran ve nazarî olan bilgilerin bilinmesinde yarar sağlayan bir güç”tür. “Akıl insandaki anlama ve kendisine zarar verebilecek şeylerden koruma gücüdür.”; “Akıl, kişiyi çirkinliklerden engelleyen ve iyiye sevk eden bilgidir.”²⁸ Mu'tezilî âlimlerinden olan Kādî Abdülcebbar aklın tanımına, insana arzu ettiklerini yerine getirme imkânı

---

²⁶ Süleyman Uludağ, “Akıl”, *DİA*, İstanbul 1989, II, s. 246.

²⁷ 22/Hac/78.

²⁸ Yusuf Şevki Yavuz, “Akıl”, *DİA*, İstanbul 1989, II, s. 242.

veren bilgileri ilave ederek akılla kişinin sorumluluğu arasında bir ilişki kurmuştur.²⁹

Ehl-i sünnet'in ilk kelamcılarının biri olarak bilinen Hâris el-Muhâsibî (ö. 243/857)'ye göre akıl cisim, cevher, araz cinsinden bir şey değildir. Bilakis yararlıyı zararlıdan temyiz etmesi için Allah tarafından insana doğuştan verilen bir tabiattır. Aklın varlığı zati olarak değil ancak yapıp etmeleri ile bilinebilir.³⁰ Eşariyye ekolüne bağlı bir kelâmcı olan Gazzâlî (ö. 505/1111)'ye göre ise akıl "mümkinin imkânı muhalin imkânsızlığı, vâcibin zorunluluğu gibi zarûriyyâtı bilmek, tecrübe vasıtasıyla bilgi edinmek" ve "insan tabiatında bulunan bilgi edinme gücü" karşılığında kullanılabilir.³¹

Akılla ilgili şu hususlara tekiden dikkat çekmekte yarar bulunmaktadır: İtikadi İslam Mezheplerinin en önemlilerinden biri bulunan Maturidiliğin kurucusu İmam Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (ö. 333/944)'ye göre akıl aynı özellikte olanları toplarken, aynı özellikte olmayanları ayıran bir şeydir.³² Yine ona göre akıl, varlıklar ile bilgileri tasnif eder, sonuçlar çıkarır ve kıyas yapma gücüne sahip olan zihinsel bir alettir.³³ Duyular âleminin sınırlarını idrak etmek, yaratıcının var oluşunu idrak etmek ve nasları anlayabilmek amacıyla akla başvurmak icap eder. Öyle ki Allah'a iman etmek akli olarak zaruridir. Bu haliyle akıl din olmaksızın da bazı meseleleri gerekli görebilir.³⁴ Durum böyle olmakla birlikte İmam Maturidi'ye göre akıl bütün önemine rağmen yine de naklin önünde değerlendirilemez. Zira akıl her türlü dini meseleleri anlamaktan acizdir. Nasıl ki, insanın beş duyusu sınırlı ise

---

²⁹ Kâdi Abdülcebbar, *Şerhu'l-Uşûli'l-İmamse*, s. 121.

³⁰ Ebu Abdillah el-Hâris İbn Esed el-Muhâsibî, *Şerefü'l-Akl*, nşr: Mustafa Abdülkâdir Atâ, Beyrut 1406/1986, s. 17-19.

³¹ Gazzali, *Şerefü'l-akl ve mâhiyyetüh*, nşr: Muhammed Abdülkâdir Atâ, Beyrut 1406/1986, s. 66 vd.

³² Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, nşr: Fethullah Huleyf, Beyrut 1970, İstanbul 1979, s. 5.

³³ Yusuf Şevki Yavuz, "Akıl", *DİA*, İstanbul 1989, II, s. 242-246.

³⁴ Pezdevî, *Usûlü'd-dîn*, nşr: Hans Peter Linss, Kahire 1383/1963, s. 207.

aklın sahası ve gücü de sınırlıdır. Ayrıca akılı etkileyebilecek çok etkenler bulunmaktadır. Ondan dolayı da zaman zaman iyiyi kötü, doğruyu yanlış görebilir. Bu itibarla aklın doğruyu anlayabilmesi için vahyin ışığına ihtiyacı bulunmaktadır.³⁵

Buradan vardığımız sonuca göre Mâtürîdî'nin Allah'ın varlığını ve birliğini anlama ve iman etmede akılı yeterli gördüğü söylenebilir. O, bu yönü ile Mutezile'nin görüşüne yakınlaşmıştır. Akılı dini gerçekleri kavramaktan âciz görmekle ve naklin gerisine telakki etmekle de Eş'arî'nin görüşünü paylaşmıştır. O, böylece Mutezile ve Eşariyye mezhepleri arasında orta bir yolu benimsemiştir.³⁶ Yeni ilm-i kelâm devri âlimlerine göre de akıl, gerçeği mutlak olarak bilebilecek ve her yönüyle sınırlarını belirleyebilecek mükemmellikte bulunmamaktadır.³⁷

Kelâmcıların üzerinde ciddi olarak durdukları akılı meselesinde sıhhati hususunda farklı düşünceler olsa da şöyle bir hadisten söz edilmektedir: **لا دين المرء عقله ومن لا عقل له لا دين له** “Kişinin dini aklıdır. Akılı bulunmayanın dini de yoktur.”³⁸

İslâm bilginlerinin tamamına göre akıl, insanın dinin emir ve yasaklarına riayet etmekte sorumlu olmasında temel bir şarttır. Akılı olmayan için böylesi bir mesuliyetten söz edilemez.³⁹ Kelâmcılar, peygamberlerde aranan şartların başında zamanının en akıllısı olmasını şart olarak kabul etmişlerdir.⁴⁰ Çağımız Müfessirlerinden Elmalılı Muhammed Hamdî Yazır da tefsirinde akılı ruhî bir güç olarak kabul eder. O akılı şöyle tanımlar: “Duyulardan hareketle duyular ötesini idrak eden veya

³⁵ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, nşr: Fethullah Huleyf, Beyrut 1970, İstanbul 1979, s. 180-183.

³⁶ Beyâzîzâde, *İşârâtü'l-merâm*, s. 75-76.

³⁷ Yusuf Şevki Yavuz, “Akıl”, *DİA*, İstanbul 1989, II, s. 246.

³⁸ Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahman, *el-Câmiu's-sagîr fi ehâdisi'l-beşîri'ne-vezîr*, I-II, Kahire, 4. Basım, 1373/1954, II, s. 16; Münâvî, Şerefuddîn Yahyâ b. Muhammed, *Feyzü'l-kadîr şerhü'l-câmiî's-sagîr*, I-VI, Dârü'lma'rife, 2. Basım, Beyrut, 1391/1972, III, s. 353 (Hadis no: 4242).

³⁹ Bk. Muhammed el-Hudarî, *Usûlü'l-fikh*, Kahire 1398/1969, s. 94-95.

⁴⁰ Bk. Sâbûnî, *El-Bidâye*, s. 53.

duyularla elde edilemeyen bilgiyi bizzat keşfeden idrak aletidir.”⁴¹

Şüphesiz iki kudret olan akıl ve bedenin olgunlaşması vaktine kadar, hiç kimse bir hükümle sorumlu değildir. Aksi durumda bu, insan için büyük bir zorluk olurdu. Bundan dolayı, çocuktan hukukullahın edasının talebi doğru değildir.⁴² Mu'tezile'nin henüz bülûğ çağına ulaşmamış olan, akıllı çocuğun imanla mükellef olduğuna dair düşüncesi doğru değildir.⁴³ Çocuğun imanla sorumlu olmadığına şöyle bir delil getirilir: Bir memurun, güç yetiremeyeceği bir şeyi kendisine emretmek aklen ve şerân mümkün değildir. Aklen mümkün olmaması, kulun kudretinin olmadığı bir şeyin yapılmasını ondan istemek Allah'a layık ve münasip olmadığı içindir. Naklen mümkün olmamasına ise, şu âyet işaret eder:⁴⁴ لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا “Allah kimseye gücünün yetmeyeceği bir şeyi yüklemez.”⁴⁵ Bu düşünce Ehl-i Sünnet'den Mâtürîdî'nin görüşüdür. Eş'arî, ise güç yetmeyen şeye Allah tarafından teklifin mümkün olduğu düşüncesindedir.⁴⁶

Sonuç olarak ister dini isterse dünyevi hususlarda bir kimsenin sorumlu tutulabilmesi için akıl olmazsa olmaz bir şarttır. Allah'ın insana sunduğu en büyük bir nimet olan akli yerinde kullanmalı ve onun verilen en değerli bir emanet olarak telakki etmeli ve onun sağlığına dikkat etmelidir. Bu da ayrı bir sorumluluk olarak karşımızda durmaktadır. İslam alimleri dinen kişinin farzlardan sorumlu tutulabilmesinin şartlarından biri olarak da aklın yanında bülûğ şartını öne sürerler. Ancak biz bu çalışmamızda akıl, irade ve hürriyet üzerinde durmak

---

⁴¹ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, İstanbul 1979, I, s. 566.

⁴² Ahmet Feyzi Çorumlu, *el-Feyzû'r-Rabbânî fî Redd-i Ebâtî-i İrânî* (ÇRN), s. 30 b.

⁴³ Molla Hüsrev, *Mirâtü'l-Usûl*, İstanbul 1312, s. 604-605.

⁴⁴ ÇRN, s. 31 a; Ayrıca bk. es-Sâbûnî, s. 146; Aliyyü'l-Kârî, *Şerhu Fıkhü'l-Ekber*, s. 141.

⁴⁵ 2/Bakara/286.

⁴⁶ Aliyyü'l-Kârî, *Şerhu Fıkhü'l-Ekber*, s. 141.

istediğimizden bülüğ konusunu ilgili çalışmalara havale edeceğiz.

2.2.İRADE

Şüphesiz ki insanın iradesi olmadan sorumluluktan söz etmek mümkün değildir. Allah'ın iradesi için iade-i külliye, insanın iradesi için ise irade-i cüziye denilmiştir. Her ne kadar insanın sorumluluğu için iradesi gerekli ise de, onun iradesinin sonrasında istenilen şeyin tahakkuk etmesi için irade-i külliye'nin de onay vermesi icap eder. İnsan ister, Allah da diler ise o iş olur. İnsan irade eder, Allah ise olur vermez ise o iş meydana gelmez. Sorumluluk ise insanın dileyip de Allah'ın yarattığı şeylerden meydana gelir.

Kamus-ı Türkî'de iradeye şu anlamlar verilmiştir: 1. İsteme, dileme, meram etme; 2. Bir büyük zatın emri; 3. Bir şeyi yapıp yapmamaya karar verme ve yerine getirme gücüdür. İrade-i cüziye: Allah tarafından insana bırakılmış olan istek ve seçme hakkıdır. İrade-i külliye ise Allah'ın elinde olan iradedir.⁴⁷

Hidayet, dalâlet ve kalplerin mühürlenmesinin keyfiyeti, aklî ve naklî delillere göre i'tizâlî ve cebrî görüşleri kabul edilemezler. Bu konuda, kul iradesini sarf ederek kendi fiiliyle dalâlet ya da hidâyeti kesb eder, neticeyi de Allah yaratır. Özellikle, kalbi mühürlenmiş insan hakkında "artık daha iman etmez" gibi yaygın bir kanaatin aksine, böylesi bir şahsın imana dönmek için ölünceye kadar şansı bulunduğu söylenebilir. Zira kuldaki irade gücü varlığını devam ettirmekte ve ileride bu iradesini pişmanlığa ve tevbe'ye yöneltmek hak ve hakikatı bulabilir.

Kulların fiilleri ile ilgili, Cebriyye'nin görüşünü bir cümle halinde şöyle özetlemek mümkündür: "Cebriyye, 'Kulda bir fiili kesb ve icada asla kudret yoktur. Belki kendinden sudûr eden nesnede cemâdât (cansızlar)

---

⁴⁷ Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1999, s. 86.

kabilindedir. Kâsib ve fâil ve hâlik dahi Allahu Teâlâ hazretleridir’, derler.”⁴⁸

Kula tam bir hürriyet veren ve kendi fiilinin yaratıcısı olarak gösteren Mu’tezile’ye taraftar olunamayacağı gibi, kulun hiçbir kudreti ve iradesinin bulunmadığını iddia eden Cebriyye’nin düşüncesine de katılmak mümkün değildir. Onun mutedil olan bu görüşünü eserinin pek çok yerinde açıkça görmek mümkündür.⁴⁹

Mükellefiyet, sorumluluk meselesi olunca insanın karşısına çıkan önemli hususlardan biri de kötülük problemidir. Ehl-i Sünnet’e göre mutlak adâlet sahibi olan Allah, kullarına hiçbir şekilde zulmetmez. Evet iyiliklerin olduğu gibi zulmün de, kötülüğün de yaratıcısı Allah’tır. O, zulmün ve kötülüğün yaratıcısı olduğundan dolayı zâlim ve kötü değildir. Zira zalim ve kötü olan o zulmü ve kötülüğü iradesi ile arzulayan insanın bizatihi kendisidir. Bu husus “Halk-ı şer şer değil, kesb-i şer şerdir.” Şeklinde formüle edilmiştir. Buna göre şerrin yaratılması kötü değil, o şerri irade etmek şerdir. İnsan bu iradesi nedeniyle sorumlu olur. Kaldı ki, bir şeyin yaratılmasında pek çok gaye bulunmaktadır. Şerlerin yaratılması da aynı şekilde pek çok gayelere ve neticelere bakar. Küçük bazı meselelerde şerrin yaratılması şer gibi görünse de aslında çok büyük hayırlar murad edilmiştir. Mesela yağmurdan bir kısım insanlar zarar gördü diye yağmurun yağması zarar olarak görülemez ve yağmura rahmet değildir denilemez. Yağmur gibi pek çok külli yararları olan ateşten bir kısım insanların zarar görmesi de ateşi zararlı olduğunu göstermez. Az sayıdaki insan zarar görmesin diye ne yağmur ne de ateş yaratılmasa bu sefer genel bir zarar olur. Yani küçük bir şer olmasın diye büyük şerlerin önü açılmış, büyük hayırlardan mahrumiyet oluşmuş olur. Bazı öğrenciler sınıfta kalıyor diye sınıfta kalmanın, zayıf notların kaldırılması gibi bir şey olur ki, iradesi ile hayrı tercih eden Hz. Ebu Bekir gibi elmas ruhlu biri ile, yine kendi iradesi ile şerri tercih eden

---

⁴⁸ Ahmet Feyzi Çorumi, *el-Feyzü’r-Rabbânî fi Redd-i Ebâtı-i İrânî, Kaamil Şahin Nüshası*, varak 463 a.

⁴⁹ Örnek olarak bk. *KŞN*, s. 213 a - 233 a.

kömür ruhlu Ebu Cehil'in aynı seviyede olurlardı. Bu ise imtihan sırrına aykırıdır. Allah insanı sorumlu tutmak için hem hayrı hem de şerri insanın iradesi istikametinde yaratır ancak kendisi yaratmakla birlikte hayırdan memnun şerden ise memnun değildir.

Ehl-i Sünnet, irade-i cüziyeyi kabul etmekle birlikte irade ettiği her türlü şeyin meydana gelmesi için yeterli olmadığını da kabul eder. Ancak iradi olan her türlü yapıp etmelerde insanın sorumluluğu bulunmaktadır. **مَا أَصَابَكَ مِنْ حَسَنَةٍ فَمِنَ اللَّهِ وَمَا أَصَابَكَ مِنْ سَيِّئَةٍ فَمِنْ نَفْسِكَ** “Sana gelen iyilik Allah’tan, başına gelen kötülük ise nefsendendir”⁵⁰ âyetinde kötü işler kula nisbet edilmesiyle, kulun irâde-i cüziyye sahibi oluşu beyan edilmiş olmaktadır. Bu durumda, âyetin anlamı şöyledir: “İrade-i cüziyenizi sarf ederek, kesb edip kazanmak istediğiniz fiilleriniz için iyilikler ve kötülüklerin ikisini de ben yarattığımdan, ikisini de bana nisbet etmek gerekirse de, kötülükleri teeddüben nefsinize nisbet ediniz.”⁵¹ Evet kötülükleri Allah yaratmakla birlikte, edepten dolayı ona nispet edilmemelidir. Fiilleri Allah’ın yaratmış olması ise, kulu sorumluluktan kurtarmamaktadır.

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi şerleri yaratmak şer değil, şerri irade etmek şerdir. Bundan ötürü, zulmü yaratan Allah zâlim değil, zulmü kesbeden kul zâlimdir⁵². Zira Allah, kulların irade-i cüziyelerini sarf etmeleri üzerine kötülükleri yaratmaktadır. Dolayısıyla da insan yapıp ettiklerinden, söylediklerinden sorumlu tutulmaktadır.

2.3.HÜRRİYET

Lügatte esir ve köle olmayıp kendisine malik ve müstakil olma anlamındadır.⁵³ Din dilinde hürriyet, hukukuna malikiyet diye tanımlanır. Bununsa zıddı, hukukuna başkasının malik olması demek olan esarettir. Hürriyetler, din hürriyeti, konuşma hürriyeti, şahsi

---

⁵⁰ 4/Nisâ/79.

⁵¹ ÇRN, s. 151 b.

⁵² ÇRN, s. 77 b.

⁵³ Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1999, s. 546.

hürriyet, genel hürriyet, vicdan hürriyeti gibi çeşitli tabirlerle ifade edilir.

Kişinin yaptıklarından ettiklerinden ve sözlerinden sorumlu tutulabilmesi için hür olması da gerekir. Eğer bir fiili zorla yaptı ise veya bir sözü zorla söyledi ise onun sorumluluğundan söz edilemez. Mesela aşırı derecede işkence yapılan ve müşriklerin istedikleri sözü söylemek zorunda kalan sahabeye Hz. Peygamber eğer aynı tarzda işkence yapılırsa aynısını yapmalarını söyler.

Allah'ın mukaddes kitaplarında “şunu yap, bunu yapma” diye insana emretmesi insanın seçme hürriyetine sahip bulunduğunu açıkça göstermektedir. Zira Allah günah ve sevabı tayin ederek, insanın neyi seçmesi gerektiğini bildiriyor.⁵⁴ Böylece Mutlak Varlık karşısında insan hürriyetinin durumu ortaya çıkıyor.

Allah insana akıl ve irade vermekle hürriyet de vermiştir. İnsan pek çok hususta, yapıp etmelerinde hürdür. Bu hususta pek çok âyet bulunmaktadır. Mesela şu âyette insanı düzgün ve çeşitli kabiliyetlerle yarattığını, iyiliğe ve kötülüğe yönelebilecek bir kabiliyet verildiğinden ve bu yaratılışı ile ister iyiliği isterse kötülüğü tercih edebileceğinden söz edilir: **وَنَفْسٍ وَمَا سَوَّيْنَاهَا ۚ فَأَلْهَمَهَا فُجُورَهَا وَتَقْوَاهَا** “Allah insanı yaratıp düzenledi de ona iyilik ve kötülük kabiliyeti verdi.”⁵⁵

İslam'da bir kimseye İslamiyet'i kabul ettirmeye, bir diğer deyişle Müslüman olmaya zorlamaya izin verilmemiştir. Hatta Hz. Peygamber bile şu ayet ve benzerlerinde bu istikamette uyarılmıştır: **فَأَمَّا عَلَيْكَ الْبَلَاغُ** “Senin vazifen ancak tebliğde bulunmaktadır.”⁵⁶ Konuyla ilgili bir diğer ayet ise şöyledir: **فَذَكِّرْ إِنَّمَا أَنْتَ مُذَكِّرٌ لَّسْتَ عَلَيْهِمْ بِمُصَيِّرٍ** “Sen bundan böyle öğütte bulun, zira sen ancak bir uyarıcısın. Onlar üzerine egemen olan bir zorba değilsin.”⁵⁷

⁵⁴ Necati Öner, *İnsan Hürriyeti*, İstanbul 1982, s. 140.

⁵⁵ 91/Şems/7-8.

⁵⁶ 13/R'ad/40.

⁵⁷ 88/Gaşiye/21-22.

Allahu Teâlâ insanların iradelerini selbetmemiş ve onların hür iradeleri ile yollarını seçmelerinin önünü açmıştır. Tabii ki hem kitapları hem de peygamberleri vasıtası ile insanlara iyiyi ve kötüyü de talim etmiştir. İsteyen iyiliği, güzeli, hayrı seçer, dileyen de kötüyü, çirkini, şerri tercih eder. Böylece anlaşılmaktadır ki, Kuran ve Hz. Peygamber'in gayesi sadece bir yol göstermekten ibarettir. Bu yollardan dilediğini seçmek de akıl, irade ve hürriyeti ile insana düşer. Bunu şu ayet çok net olarak ifade eder: **وَهَدَيْنَاهُ النَّجْدَيْنِ** “Biz ona yanlış ve doğru iki yolu gösterdik”⁵⁸

Hürriyet konusunu ve zorlamanın bulunmadığını çok açık ve net ortaya koyan ve bundan dolayı da insanların bızatîhi kendilerini sorumlu tutan şu ayetler çok önemlidir: **“Ve söyle ki: Gerçek, rabbinizden gelendir. Bundan böyle arzu eden iman etsin, arzu eden de inkâr etsin...”**⁵⁹; **كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ**; **رَهِينَةٌ** “Her insan kendi kazancından sorumludur.”⁶⁰

Kur'an'da vicdan hürriyeti ile alakalı pek çok ayet bulunmaktadır. Bunlardan birinde şöyle buyrulmaktadır: **“Dinde ikrâh yoktur.”**⁶¹ Evet Allah dini zorla kimseye vermez. Dini ihtiyar ile, irade ile dilemek lazımdır. Zira âyetteki **فى الدين** / fi'dini (dinde) haberdir. Burada asıl mana, zorlama dinde yoktur şeklindedir. Bu sadece dine ait bir husus değil ikrahın, zorlamanın her cinsi hak din olan İslam'da yoktur demektir. Hele hele din dairesinde zorlama kabulü mümkün olmayan bir menfiliktir. Dinin konusu ızdırari fiiller değil, ihtiyari fiillerdir. Bu âyetten “dinde ikrah yoktur ama dünyaya ait işlerde vardır” anlamı çıkartılamaz. Evet âlemde ikrah bulunabilir ancak dinde, dinin hükmünde, dinin dairesinde ikrah olmaz ve olmamalıdır. İslâm'ın şanı zorlamak değil, tam aksi zorlamaktan insanları korumaktır. Zorla yapılan

⁵⁸ 90/Beled/10.

⁵⁹ 35/Kehf/29.

⁶⁰ 74/Müddessir/38.

⁶¹ 2/Bakara/256.

amelde dinin vaat ettiği sevap asla elde edilemez. Ayrıca amelde kişinin kendi rızası ve güzel niyeti olmayınca hiçbir amel ibadet olmaz. Zira *انما الاعمال بالنيات* “Ameller niyetlere bağlıdır.” Dini emirlerin tamamı ikrahsız, iyi bir niyet ve razı olarak yapılmalıdır. Cihad da bu hikmet ile meşrudur. Âyette geçen *فى* (fi) harf-i cerri zarfiyet değil de sebebiyet manası düşünülürse o zaman da anlam şöyle olur: İkrâh, zorlama din için yoktur, yahut din için, dine girmek, dini kabul etmek için yapılmaz. Ancak tebliğ ve teklif edilir. Bu husus şu âyette çok açık bir şekilde dile getirilmektedir: *وَلَوْ شَاءَ رَبُّكَ لَأَمَنَّ مِنَ فِي الْأَرْضِ كُلَّهُمْ جَمِيعًا أَفَأَنْتَ تُخْرِهُ النَّاسَ حَتَّىٰ يَكُونُوا مُؤْمِنِينَ* “Eğer Rabbin dileseydi, yeryüzünde bulunanların hepsi topluca iman ederdi. Hal böyleyken, mümin olsunlar diye sen tutup insanları zorlayacak mısın!”⁶² Görüldüğü üzere özellikle dini kabulde asla bir zorlama yoktur.

Akıl ve irade sahibi kimsenin dini emir ve yasaklara uyması noktasında kendisinin dışında bir şart daha vardır ki o da yaşadığı ortamda din hürriyetinin bulunmasıdır. Din hürriyeti bir kişinin mensubu bulunduğu dinin emirlerini ve icaplarını yerine getirmekte ve inancını nesiller boyu devam ettirmesi ve millet olarak yaşanması ve din düşmanı olanların imani ve ahlaki tahribatlarından dinin korunması açısından zorunlu olan eğitim, öğretim, neşir ve tebliğ gibi konularda –genel asayiş ile diğerlerinin hak ve hukuklarına dokunmamak şartı ile- tam anlamda hür ve serbest olmaktır.⁶³ Şüphesiz din hürriyeti bulunmadığı taktirde, kişinin dini sorumluluklarını yerine getirmesi söz konusu değildir. Bu açıdan din hürriyetinin de mutlaka olması gerekir.

İmandan gelen hürriyete göre iman tahakküm ve istibdat ile başkasını aşılamaz, hor ve hakir görmez. İman kişiyi zalimlere karşı alçalmaya izin vermez. Allah’a hakiki kul olan kimse, başkalarına kul olamaz. Bir başka kimseyi kendisine Rab kabul etmez. Allah’ı bilmeyen, her

---

⁶² 10/Yunus/99.

⁶³ *Yeni Ansiklopedi*, Timaş Yayınları, İstanbul 1991, II, s. 721.

bir şeye, herkese nispetle bir rububiyet vehmeder. Dini hürriyet Allah'ın Rahman, Rahim isimlerinin tecellisi ile bir ihsandır ve imanın bir özelliğidir.

Belirli şartlarda şahsi hürriyetlerin kısıtlanabildiği de bilinen bir husustur. Konuyla alakalı günümüzde yaşanan bir örneği vermek isabetli olacaktır. Belirli bir kısım şartlar oluştuğunda cuma namazı kılmak her erkek Müslüman erkek üzerine bir farz-i ayndır. Âyette şöyle buyrulur: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نُودِيَ لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاسْعَوْا إِلَىٰ ذِكْرِ اللَّهِ وَذَرُوا الْبَيْعَ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ “Ey inananlar! Cuma günü namaz için çağırıldığımızda Allah'ı anmaya koşun; alış verişini terkedin; bilerseniz, bu sizin için daha iyidir.”⁶⁴ Bundan dolayı da dinî bir mazereti bulunmayan kimsenin Cuma namazını terk etmesi büyük günahlardan biri olarak sayılmıştır.⁶⁵

Her Müslüman erkeğe şart olan Cuma namazı belirli durumlarda kişilerin üzerinden sakıt olabilir. Bunların başında şüphesiz vucubunun şartlarından biri olan hürriyet gelir. Hür olmayan kimsenin Cuma namazı kılmaması şart değildir. Mesela hür olmayan bir kölenin Cuma namazını eda etmek gibi bir mükellefiyeti bulunmamaktadır. Cuma namazının vucubunun şartlarından bir diğeri de sıhhat şartıdır. Hasta olan bir kimse Cuma namazı için gittiği takdirde hastalığının artmasından veya iyileşme sürecinin uzamasından korkarsa Cuma namazına gitmeye bilir. Gidip gelme konusunda zorlanan çok yaşlı kimseler de aynı kategoride değerlendirilir. Hasta bakıcısı olan ve Cuma gittiği takdirde hastasının mutlaka zarar göreceğini bilen kimse de hastanın bizatihi kendisi gibidir.⁶⁶

Bir takım farzlara 2019 yılında Çin'de zuhur eden Covit 19 (Corona Virüs) nedeni ile İslam ülkelerinde izin verilmedi. Mesela toplu eda edilen Cuma ve Bayram Namazlarına, diğer taraftan beş vakit namazların eda

---

⁶⁴ 62/Cuma/9.

⁶⁵ Müslim, Cuma 40.

⁶⁶ Cüveynî, *Nihâyetül-matlab fî dirâyetil-mezheb*, thk. Abdul'azîm Mahmud ed-Dib, Dâru'l-Minhâc, b.y., 1428/2007: 2/367-370, s 517-518.

edildiği mescidlerin yanı sıra Mescid-i Haram ile Mescid-i Nebevî ibadete kapatıldı. 2020 yılı umreye izin verilmediği gibi Hac ibadeti de 2020 yılı için Suudi Arabistan dışındakilere yasaklandı. Türkiye’de de Diyanet İşleri Başkanlığı Din İşleri Yüksek Kurulu mevzuyu delil ve gerekçeler istikametinde değerlendirek hastalığın yayılma tehlikesinin geçinceye kadar bir düzenlemeye gidilmiştir. Bu istikamette Cuma ve diğer cemaatle namazlar için camiler kapatılmıştır.⁶⁷

Şüphesiz ki bu hastalık içerisinde gözleri görmeyen ve ayaklarının sakatlığı nedeni ile yürüyemeyenlere de farklı görüşler bulunmasıyla birlikte cumanın farz olmadığını ifade edenler bulunmaktadır. Bütün bunların yanında düşmandan zarar göreceğini düşünen, şiddetli yağmur ve çamur gibi engellerle karşılaşanların da cumaya gitmemeleri mübah görülmüştür. Ancak bütün bunların içerisinde ifade ettiğimiz gibi kişinin hür olması son derece önemlidir. Sonuç olarak burada fertlerin tek başlarına karar vermeleri mümkün olmadığı için, söz konusu cemaat ile eda edilmesi gereken ibadetlerin yapılma sorumluluğu üzerlerinden kalkmış bulunmaktadır.

---

⁶⁷ Diyanet İşleri Başkanlığı, Din İşleri Yüksek Kurulu Kararları, Karar Yılı: 2020, Karar No: 9.

SONUÇ

Her insan İslam'a göre yaptıklarının tamamından sorumludurlar. Peygamberler bile bu sorumluluğa tabidirler.⁶⁸ Hz. Peygamber, kendisini dinleyen Ashabına Vedâ hutbesindeki konuşması sırasında üçer defa: "Tebliğ ettim mi?" diye sorması ve her defasında aldığı "Evet!." Cevabı sonrasında: "Şahid ol yâ Râb!." demiş olması da onun sorumluluğu yerine getirme arzusundan kaynaklanmıştır. Allah insanı en güzel şekilde yaratmış, ona çok büyük bir nimet olan akli vermiş, irade gücü lütfetmiş ve iyiyi ve kötüyü de göstererek seçme hürriyetini kendisine bırakmıştır. Dolayısıyla insan tüm eylemlerinden ve sözlerinden sorumludur. Zira hem akıl ve irade hem de hürriyete sahiptir. Onun sorumluluğu hem ayetler hem de hadislerde ifade edilmiştir. Akli olmayan ve hürriyeti bulunmayan bir kimsenin asla sorumluluğundan söz edilemez. Kişiler İslam'da din hürriyetine de sahiptirler ve dine girerken asla ve asla zorlama söz konusu değildir. Herkes hür iradesi ile seçimini yapar. İbadetlerde de zorlama söz konusu olamaz, baskı uygulanamaz. Kişi bizatihi kendi iradesi ile ve rızasıyla ibadetini yapmalıdır. Aksi taktirde zor uygulanan kimse ibadetlerden beklenen sevabı alamaz. Sonuç olarak akıl ve irade sahibi bulunan ve hür olan herkes yapıp ettiklerinden ve sözlerinden mutlak surette mesuldür ve bu mesuliyetten asla kurtulamaz.

---

⁶⁸ 7/A'raf/6.

KAYNAKÇA

1. Aclûnî, *Keşfü'l-ḥafâ'*, Çev. Mektebetü'l-Kudsî, Kahire, 1351-1352.
2. Akarsu, Bedia, “Sorumluluk”, Felsefe Terimleri Sözlüğü, İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1994.
3. _____, *Çağdaş Felsefe*, İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1994.
4. Akseki, Ahmet Hamdi, *Ahlak Dersleri*, İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1968.
5. Altıntaş, Hayrani, *İslam Ahlakı*, Ankara: Akçağ Yay., 1999.
6. Bağdâdî, *Usûlu'd-Din*, İstanbul, 1928.
7. Bardakoğlu, Ali, “*Bulûğ*”, DİA, İstanbul 1992, VI, s. 413-414.
8. Bediüzzaman, Said Nursi, *Mektubat*, 28. Mektub.
9. Bolay, Süleyman Hayri, “*Akl*”, DİA, İstanbul, 1989, II, s. 238-239.
10. Cüveynî, A., *Nihâyetül-matlab fî dirâyetil-mezheb*, thk. Abdul'azîm Mahmud ed-Dîb, Dâru'l-Minhâc, b.y.
11. Çorumi, Ahmet Feyzi, *el-Feyzü'r-Rabbânî fî Redd-i Ebât-i İrânî*, Kaamil Şahin Nüshası.
12. Draz, M. Abdullah, *Kur'ân Ahlakı*, Çev. Emrullah Yüksel-Ünver Günay, İstanbul: İz Yay., 2002, s. 106.
13. Ebu'l-Hasan, Ali b. Muhammed b. Habîb El-Mâverdi, *Edebü'd-dünyâ ve'd-dîn*, İstanbul, 1985.
14. Ebû Muhammed, Ali b. Ahmed, *el-Faşl fî'l-milel ve'l-ehvâ' ve'n-nihâl*, Çev. M. İbrâhim Nasr - Abdurrahman Umeyre, I-V, Riyad-Cidde, 1402/1982.
15. Fahri, Macid, *İslam Ahlak Teorileri*, Çev. Muammer İskenderoğlu-Atilla Arkan, İstanbul: Litera Yay., 2004, s. 37.
16. Gazzali, *Şerefü'l-'akl ve mâhiyyetüh*, Çev. Muhammed Abdülkâdir Atâ, Beyrut, 1406/1986.
17. Gölcük, Şerafettin, *Kelâm Açısından İnsan ve Fiilleri*, İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1979.

18. Güngör, Erol, *Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak*, İstanbul: Ötüken Yay., 1995.
19. Heysemî, *Mecma'u'z-zevâ'id*, Beyrut, 1967.
20. Hudarî, Muhammed, *Usûlü'l-fikh*, Kahire, 1398/1969.
21. İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, I, 47.
22. Kādî, Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, Çev. Muhammed Ali en-Neccâr v.d., Kahire, 1385/1965.
23. _____, *Şerhu'l-Uşûli'l-ğamse*.
24. Mâtürîdî, Ebû Mansûr, *Kitâbü't-Tevhîd*, Çev. Fethullah Huleyf, Beyrut, 1970, İstanbul, 1979.
25. Molla, Hüsrev, *Mirâtü'l-Usûl*, İstanbul, 1312.
26. Muhâsibî, Ebu Abdillah el-Hâris İbn Esed, *Şerefü'l-Akl*, Çev. Mustafa Abdülkâdir Atâ, Beyrut, 1406/1986.
27. _____, *el-'Akl ve fehmü'l-Kurân*, Çev. Hüseyin el-Kuvvetlî, Beyrut, 1402/1982.
28. _____, *el-Vesâyâ*, Çev. Abdülkâdir Ahmed Atâ, Beyrut, 1986.
29. Münâvî, Şerefuddîn Yahyâ b. Muhammed, *Feyzü'l-kadîr şerhü'l-câmiî's-sagîr*, I-VI, Dârü'lma'rife, 2. Basım, Beyrut, 1391/1972.
30. Öner, Necati, *İnsan Hürriyeti*, İstanbul, 1982.
31. Pezdevî, Ebü'l-Yüsr, *Usûlü'd-dîn*, Çev. Hans Peter Linss, Kahire, 1383/1963.
32. _____, *Usûlü'd-dîn*, Çev. Hans Peter Linss, Kahire, 1383/1963.
33. Sami, Şemseddin, *Kâmûs-ı Türki*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1999.
34. Seyyid Şerif Cürcânî, *Kitâbu't-Ta'rîfât*, Kahire, 1938.
35. Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahman, *el-Câmiu's-sagîr fi ehâdisi'l-beşîri'n-nezîr*, I-II, Kahire, 4. Basım, 1373/1954.
36. *TDK Sözlük*, Ankara, 1998, II, 2013.
37. Uludağ, Süleyman, "Akıl", DİA, İstanbul, 1989, II, s. 246.

38. Yalın, Salih, “*Ahmet Hamdi Akseki’de Ahlaki Sorumluluk*”, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı:38 Yıl: 2015/1 (209-225 s.) s. 210.
- Yavuz, Yusuf Şevki, “*Akıll*”, DİA, İstanbul, 1989, II, 242-246.
39. Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur’ân Dili*, İstanbul, 1979.
40. *Yeni Ansiklopedi*, İstanbul: Timaş Yayınları, 1991.
41. Yıldız, Kemal, “*Sorumluluk*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2009, XXXVII, 380.